

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ekonomik arka planı

Özgür Öztürk

Tarihçiler 20. yüzyılın 25 Aralık 1991'de bittiğini söylerler. O soğuk kış gününde Mihail Garbaçov devlet başkanlığı görevini bırakmış, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) varlığı sona ermiş, Kremlin'e Rusya bayrağı çekilmişti. Şimdiye kadarki en önemli sosyalist inşa girişimine böylece nokta konulmuştu. Tüm dünyada devrimci hareketler ve sol akımlar ağır bir bunalıma yuvarlanırken, sağda zafer coşkusu hâkimdi: sermaye sınıfının sözcülerine göre, on yıllar boyunca "komünizm"ın zulmü altında yaşayan halklar nihayet zincirlerini kırıp kurtulmuşlardı. Artık demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa geçerli olacaktı.

Aradan yirmi beş yıl geçti ve şimdi karşımızda oligarkların, mafyanın, Putin'in ülkesi var. Karşımızda vahşi bir iç savaşla parçalanmış (eski) Yugoslavya, faşizan rejimlerin pençesinde kıvranan Macaristan, Polonya, Ukrayna var. Yirmi beş yıldır diktatörlükler altında inleyen Orta Asya devletleri var. Kapitalizmin zaferi demokrasinin ve özgürlüklerin değil, baskıcı, gerici, yobaz rejimlerin önünü açtı. Bu tartışmasız bir gerçek.

Geçmiş bakarken her şey kader gibi görünür, oysa herhangi bir anda daima birçok olasılık vardır. Olaylar farklı biçimde gelişebilir, Sovyetler Birliği halen ayakta duruyor olabilirdi. Dolayısıyla "öküş" kesinlikle kaçınılmaz değildi. Fakat bir tesadüf sonucu veya hiç beklenmedik bir anda gerçekleştiği de söylenemez.

Aslında bunun hemen öncesinde, 1989'un ikinci yarısında Doğu Avrupa'nın "halk demokrasileri" domino taşları gibi birer birer devrilmişti. SSCB'nin duruma müdahale etmeyeceği anlaşıldığında, komünist partiler Ağustos'ta Polonya'da (seçimle), Ekim'de Macaristan'da (batıya geçmek isteyen Doğu Almanlara sınırları açtıktan sonra), Kasım'da Doğu Almanya'da (Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla), ardından Bulgaristan'da, Çekoslovakya'da ve nihayet Romanya'da (Çavuşesku'yu deviren kanlı bir ayaklanma ile) iktidardan düşmüştü. Tüm bu gelişmeler sonucunda pratikte işlevsiz kalan Varşova Paktı ve COMECON da (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi) 1991 yılı ortalarında kepenk indirmişti.

Sıranın Sovyetler Birliği'ne geldiği görülebiliyordu. Nitekim SSCB'nin kendi içinde de başta Rusya olmak üzere birçok cumhuriyette (Baltık ülkelerinde, Ukrayna'da, Gürcistan'da, Azerbaycan'da) milliyetçi akımlar ve ayrılıkçı eğilimler epeyce güçlenmişti. Sistemin duvara tosladığı ve artık eskisi gibi işleyemeyeceği belliydi. 1991'in Ağustos ayındaki başarısız darbe girişiminin sonrasında, Sovyet devletinin günleri artık sayılıydı.

Tarihteki en görkemli devrimle kurulan, yetmiş yıldan fazla ayakta kalan, emperyalizme kafa tutan, üstelik dışarıdan bakıldığında sağlam görünen bir "süper güç," tüm dünyanın şaşkın bakışları önünde ve neredeyse kansız biçimde çözüldü-verdi.

Sovyetler Birliği neden çöktü? Bu sorunun basit, kestirme bir yanıtı bulunmuyor. Bütün büyük olaylarda olduğu gibi, Ekim devrimi ile açılan perdenin kapanmasında da birçok farklı dinamik karmaşık biçimde iç içe geçmiş, karşılıklı etkileşerek böyle bir sonuca yol açmıştır. Bugünden geriye bakışla, sistemin aslında 1960'ların sonlarından itibaren tıkanmaya başladığı söylenebilir. Fakat "tıkanma" veya bunalm zorunlu olarak çöküş habercisi değildir. Nitekim aynı dönemde dünya kapitalizmi ciddi bir krizle karşılaşmasına rağmen ayakta kalabilmiştir. Sovyetler Birliği de ekonomik kriz nedeniyle çökmemiştir. Her sistem kriz yaşar, ama iç mekanizmaları sayesinde bunları bir şekilde aşarak yoluna devam eder. Dolayısıyla esas soru, Sovyetler Birliği'nin 1980'lerin ortaları itibarıyla nasıl olup da krizlere dayanıksız hale geldiği, neden bir çıkmaza sürüklendiğidir.

SSCB deneyiminden bir şeyler öğrenmek istiyorsak, ilk etapta, çöküşü tetikleyen faktörleri ve daha temel yapısal unsurları birbirinden ayırt etmemiz gerekiyor. Sovyetler Birliği birçok emektar sosyalistin inandığı gibi dış etkiler veya düpedüz bir ihanet sonucunda yıkılmış olabilir. Garbaçov ve ekibinin icraatları gerçekten de "gaflet, dalâlet, hatta hıyanet" boyutundadır. Fakat bir komplo kurulduysa bile, bu ancak olayın tetikleyici unsurudur; tıpkı, kenarda duran birini uçurumdan aşağı düşüren dokunuş gibidir. Bu yazıda bu tarz harekete geçirici (veya etken) nedenler ele alınmayacaktır. Daha ziyade yapısal dinamiklere bakacak, Sovyetler Birliği deneyiminde neyin yolunda gitmediğini tartışmaya çalışacağım. Bunu yaparken de ağırlıklı olarak ekonomik arka plana odaklanacağım.

Baştan belirtmekte fayda var: SSCB'nin yıkılmasında siyasal ve toplumsal faktörler dar anlamda ekonomik nedenlerden daha fazla önem taşımıştır. Bununla bir-

likte, siyasal edimler bir ekonomik temele dayanır, ancak belirli bir üretim ilişkileri zemininde etkili olurlar. Marx'ın ifadesiyle “kocaman üstyapıyı” altüst eden şey, ekonomik temeldeki değişmedir.¹

Tarihsel maddeciliğin bu ilkesini vurgulama gereği duyuyorum, zira birçok Marksist, “ekonomik indirgemecilik”ten kaçınayım derken idealizme savruluyor. Fikirlere belirleyici önem atfetmeye başlıyor. Sovyetler Birliği'nin yıkılışında burjuva ideolojisini benimsemiş kadroların kesin bir etkide bulunduğu kuşkusuzdur. Yine de, böyle ideolojilerin “sosyalist” denilen bir ülkenin yöneticileri arasında nasıl kök salabildiği; veya yıkıcı etkilerini neden 1930'larda, 50'lerde, 60'larda değil de 80'lerin sonunda ortaya koyabildiği, ancak maddi üretim ilişkileri temelinde açıklanabilir.

Öte yandan, hiçbir biçimde indirgemecilik kaygısı taşımayan birçok Marksist de Sovyetler Birliği söz konusu olduğu zaman nedense tarihsel maddeci yaklaşımı bir yana bırakıyor. Sosyalizmin esasen yalnızca devrimci bir irade ile kurulabileceği hayaline kapılıyor. Dolayısıyla, başarısızlığı inanç eksikliğine, ideolojik yorgunluğa, basit yanılgılara bağlama eğilimine giriyor. Böylece yine fikirlere belirleyicilik atfeden idealist bir konuma geçiyor.

Herhangi bir sosyalist inş girişiminde (sosyalizme “geçiş toplumu”nda) siyasetin ve ideolojinin büyük (hatta merkezi) bir önem kazanacağı hiç duraksamaksızın söylenebilir. Fakat bunun zeminini yine üretim ilişkileri, bir başka deyişle ekonomik temel oluşturur. Marx vaktiyle, antik dünyada politikanın, Ortaçağ'da Katolikliğin “baş rolleri oynamasını, o toplumların kendi geçimlerini sağlama tarzları”na bağlamıştı.² Geçiş toplumunda da *mutatis mutandis* [gerekli değişiklikler yapılarak] aynı ilkenin geçerli olacağını düşünmemek için neden yoktur.

Sovyet deneyiminin derslerini bir yazıda tüketmek elbette olanaksızdır. Aşağıda sadece bazı temel dinamiklere dikkat çekiyorum. Bu kısa giriş dışında, yazı iki ana bölümden ve bir de sonuç kısmından oluşuyor. Birinci bölümde, Marksistler arasında yaygın olan iki görüş eleştiriliyor. İzleyen bölümde ise alternatif bir açıklamanın çerçevesi kurulmaya çalışılıyor. Bu alternatif açıklama özgün veya yeni değildir, ama tarihsel maddeciliğe sıkı sıkıya bağlı kalma kaygısı taşımaktadır.

1) Sovyetler Birliği deneyimine nasıl bakmamalı?

Sovyetler Birliği'nin neden yıkıldığına dair açıklamalar, doğal olarak, örtük veya belirtik bir SSCB tespiti de içerirler. Çöküşün içsel unsurlarla mı dışsal faktörlerle mi açıklanacağını belirleyen genellikle bu tespittir. Sovyetler Birliği'ni sosyalist kabul eden çevrelerin çöküşü arızı nedenlere veya dış koşullara bağladığı, “sosyalist SSCB” iddiasına karşı çıkanların ise çoğu zaman içsel-yapısal etmenleri

1 Karl Marx, *Ekonomi Politiiğin Eleştirisine Katkı*, çev: Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları, 1979, s. 26.

2 Karl Marx, *Kapital I. cilt*, çev: Mehmet Selik, Nail Satlığan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011, s. 91, d.n. 36.

vurguladığı söylenebilir.

20. yüzyılı sona erdiren bu büyük olay hakkında doğal olarak geniş bir literatür vardır. Literatürü layıkıyla değerlendirmek kuşkusuz hiç kolay bir iş değil ve bu yazının (ve yazarın da) sınırlarını çok aşar. Aşağıda sadece, daha sonra ileri süreceğim fikirlere bir giriş olarak, problemleri gördüğüm iki tezi belirli açılardan eleştireceğim. Bunlardan birincisine “kötü yönetim tezi,” ikincisine ise “kapitalist SSCB tezi” demek mümkündür.

Sovyetler Birliği kötü yönetildiği için mi çöktü?

Genellikle “sovyetik” çevrelerde yaygın olan bir yaklaşımda, Sovyetler Birliği’nin Stalin sonrasındaki yöneticilerin ideolojik yetersizlikleri ve kavrayış hataları nedeniyle durgunluğa ve zamanla çöküşe sürüklendiği savunulur. Buna göre, SSCB’de bazı toplumsal-ekonomik sorunlar vardır elbette, fakat sistem özünde başarısız değildir. Esas problem SBKP önderliğinin doğru çizgiden uzaklaşmış olmasıdır. Kısacası sorun arabada değil şofördedir.

Bu yaklaşımı Türkiye’de en açık biçimde savunan, herhalde Yalçın Küçük olsa gerek. Küçük, 1991 tarihli kitabının yeni baskısının daha ilk cümlesinde “Sovyetler Birliği, sovyet elitinin, komünizme inancını yitirmesi nedeniyle yıkıldı” diye ilan ediyor. Devamını ise şu şekilde getiriyor: “Komünizm’in ekonomik ve teknolojik hiçbir sorunu yoktu; tek meselesi kendisi olmuştu, inanç yetmezliğinden söndü, demek istiyorum.”³

Benzer bir argümana Yalçın Küçük kadar çarpıcı ifadeler kullanmayan birçok Marksistin de başvurduğunu görüyoruz. Örneğin Kemal Okuyan da çöküşü ideolojik yetersizliklere ve SBKP yönetiminin basiretsiz politikalarına bağlıyor. Okuyan, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde (Stalin’in son yılları dahil) partinin topluma doğru önderlik yapamadığını, toplumun gerisinde kaldığını savunuyor. Kitabının üçüncü baskısına önsözünde, “Ekonomik sorunlar filan, bunların hepsi aşıldı” diye yazıyor, “Açlığı, işsizliği, cehaleti, geri kalmışlığı unutan, giderek daha büyük oranda kentlerde yaşayan Sovyet halklarına enerji verecek bir önderlik yaratılabileseydi.”⁴ Bir başka deyişle, doğrudan durmayı becerebilen aydınlanmış bir önderlikle Sovyetler Birliği yoluna devam edebilirdi. Okuyan, örnek olarak Küba’yı ve Venezüella’yı gösteriyor.

Acaba Sovyetler Birliği’nde böyle bir önderlik neden yaratılamadı? Okuyan bu soruya, İkinci Dünya Savaşı’nın halkta ve başta Stalin olmak üzere yönetici kadrolarda yarattığı yorgunluğa işaret ederek yanıt veriyor. 1917-1945 arasındaki “açık kavga” döneminde ideolojik mücadelenin daha kolay olduğunu, 1945 sonrasında ise mücadelenin biçim değiştirdiğini ve fakat partinin buna hazırlıksız yakalandığını belirtiyor. Hızla kentleşmiş olmasına rağmen hâlâ taşra zihniyetiyle yönetilen

3 Yalçın Küçük, *Sovyetler Birliği’nde Sosyalizmin Çözülüşü*, İstanbul: Mızrak Yayınları, 2010, s. 7.

4 Kemal Okuyan, *Sovyetler Birliği’nin Çözülüşü Üzerine Anti-Tezler*, İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2014, s. 10.

ülkede, Moskova ve Leningrad gibi merkezlerin burjuva ideolojisine terk edildiğini öne sürüyor.⁵

SBKP önderliği çok uzun süre ideolojik zafiyet sergilediyse, bunun yorgunluktan öte bir maddi temelinin olması gerekir. Okuyan, sosyalist inşa sürecinde siyasetin ve ideolojinin büyük önem kazanacağına dair haklı iddiayı kendine baz alarak, “geçiş toplumu”nda üstyapısal unsurlarla üretim ilişkileri arasındaki bağlantıyı epeyce zayıflatıyor. Bunun yerine, sürekli olarak, sosyalist inşa için gereken iradi zorlamaları öne çıkartıyor. Sonuçta, doğrudan durması beklenen bir önderlik için elde hiçbir nesnel ölçüt kalmıyor ve siyasal-ideolojik yanlışlar arızı olgulara dönüşüyor. Okuyan, örneğin, “Mısır’ı biraz olsun emperyalistlerden uzaklaştırmak için elli takla atan SSCB’nin Çin Halk Cumhuriyeti’nin yörünge değiştirmesine bu kadar kayıtsız kalması ahmaklıktan başka neyle açıklanabilir?” diye sorabiliyor.⁶ Böylesi bir önderliği doğuran yapıda ise belli ki belirgin bir sorun görmüyor.

Okuyan’ın perspektifinde, sosyalist inşa girişimlerinin tek tek her ülkede ayrı ulusal formasyonlar biçiminde örgütlenmiş olması mesele değil. Komünist Enternasyonal’in işlevsizleştirilmesi de çok önemli değil, çünkü enternasyonalizm, “dünya devrimini ilerletici noktayı, kendi bulunduğu konumu referans olarak saptamak ve ona yoğunlaşmaktır.”⁷ Bürokrasi zaten önemsiz, çünkü SSCB’de “bürokrat sayısı gelişmiş kapitalist ülkelerden her tanıma göre ve her dönemde daha az.”⁸ Kısacası ortada hiçbir ciddi sorun yok, ama ne yazık ki ahmakça hatalar, yeteneksiz kadrolar var.

Kemal Okuyan’ın anti-tezleri, Yalçın Küçük’ün “inanç yetmezliği” teşhisi vb. elbette çeşitli açılardan eleştirilebilir. Aşağıdaki bölümlerde farklı bir Sovyetler Birliği tablosu sunmaya çalışacağım. Bu bölümde yalnızca, “sosyolojik” bir olgu-yu, bürokratik deformasyonun bir nedenini hatırlatmak istiyorum.

Herhangi bir politik veya bürokratik konum (makam, mevki, koltuk) için rekabet eden kişiler, farkında olsalar da olmasalar da, çoğu zaman belirli toplumsal güçleri ve eğilimleri temsil ederler. Fakat bir temsilci aynı zamanda bir bireydir ve rekabete bireysel nitelikleri ile girer. İlgili konumlar, hiyerarşik olarak yapılanmış sistemlerde çoğunlukla gözlemlendiği gibi, çeşitli ayrıcalıklar da içeriyorsa, katılımcılar arasında bir doğal seçim süreci işler: ortama en iyi uyan, en iyi manevra yapanlar ayakta kalır. Kurnaz olan, acımasız olan, ayak oyunları çevirmeyi beceren başarılı olur. Böylece, tepeye doğru çıktıkça, en berbat kişisel özelliklere sahip olanlar diğerlerini saf dışı bırakmışlardır. En tepedekiler kural olarak en işbilir tiplerdir. Kapitalizmin işleyişine çok uygun düşen böyle bir mekanizmada, komünist ide-

5 Okuyan, a.g.e., s. 8-9.

6 Okuyan, a.g.e., s. 157. Aslında kitapta buna benzer birçok iddia var.

7 Okuyan, a.g.e., s. 129.

8 Okuyan, a.g.e., s. 97. Bürokrasi sorununu aşağıda ayrı bir alt bölümde ele alacağım için burada açmaya gerek görmüyorum. Fakat, bürokrasinin sayısal büyüklüğünün ikincil önem taşıdığını vurgulamakta yarar var. Sorun “bürokratlaşma”, kırtasiyecilik, hantallık falan da değildir. Toplumsal iktidarın ayrıcalıklı bir kesimin elinde yoğunlaşmış olmasıdır.

allere bağılı kalanların fazla şansı yoktur, ayakta kalanlarınsa çoğunlukla herhangi bir ideolojik bağılılığı bulunmaz. Sonuç olarak, her yeni kuşakta inancı daha zayıf kadrolar yetişir.

Bu söylenenler birçok kitle örgütünde gözlenebilir. 1920'lerde SBKP içinde de böyle bir seçim mekanizması işlemiştir. Önderlik sorunu, yani öznel unsur, son derece nesnel bir faktöre dayanmıştır. Daha da kötüsü, zaman içinde bu sorun giderek derinleşmiştir. Sovyetler Birliği'nde burjuva ideolojisi, kendisine böyle nesnel bir zemin bulabildiği içindir ki parti ve devlet bürokrasisinin katmanları arasında uzun yıllar boyunca rahatça yaşayıp semirebilmiştir. 1980'lere gelindiğinde, artık ortada Merkez Komitesi bürokratlarının Marksizmi deli saçması ("bullshit"), Lenin'i ise kriminal bir tip olarak niteleyebildiği bir "komünist parti" vardır.⁹

Küçük bir partide lider olmak bazı kişisel özellikler gerektirir. Büyük bir örgütte veya devlette lider olmak ise çok farklı özellikler gerektirir. Lenin ve -bir ölçüde- Castro, küçük partilerin başındayken iktidarı almış önderlerdir, dolayısıyla bu deformasyondan muaf kalabilmişlerdir. Oysa Stalin dahil Sovyetler Birliği'ndeki sonraki önderlerin tamamı parti içi mücadeleler (elbette birçok ayak oyunu da içeren) sonucunda başa geçmiştir. Kemal Okuyan'ın ileri sürdüğü gibi Stalin "son Bolşevik" olabilir belki (geri kalanları öldürdüğü için herhalde), ama aynı zamanda ilk defolu önderdir.

Sözünü ettiğimiz deformasyonların çözümü için uzaklara bakmaya gerek yok. Paris Komünü örneği ortadadır. Bürokrasi nesnel bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıkan bir toplumsal kesimdir, herhangi bir sosyalist inşa girişiminde bürokrasinin elinde ciddi bir güç merkezleşmesi yaşanacaktır. Tam da bu nedenle, en baştan itibaren, meselelere daima işçi sınıfının perspektifinden yaklaşmak, üretim ilişkilerinin ve genel olarak toplumsal süreçlerin örgütlenmesinde katılımı, eşitlikçiliği esas almak, ayrıcalıkları sistematik olarak yok etmeye dönük tedbirler geliştirmek gerekecektir. Paris komünarlarının yaratıcı çözümleri (geri çağırma, temsilcilere işçilerle aynı düzeyde ücret gibi) hayatın içinden, sınıfın kendi öz pratiğinden çıkmış uygulamalardır. Siyasal veya idari görevler ayrıcalık değil külfet getirmelidir. Herhangi bir görevin sağlayacağı maddi çıkarlar için insanlar birbiriyle çatışmaya başlamışsa, orada bir sorun vardır. Bunun yanı sıra, önderliğin olabildiğince kolektif bir akla yaslanması, bunun için de her düzeyde siyasal katılım mekanizmalarının geliştirilmesi ekmek-su kadar gereklidir. Kelimenin tam anlamıyla "sovyet demokrasisi" bir lüks değil, hem planlamanın işlemlerini sağlayacak hem de sosyalist inşanın daimi politik motoru olacak temel bir ihtiyaçtır.¹⁰ Eğer bunun olanaksız olduğu, büyük bir ülkede bu tür siyasal katılımın işlemeyeceği söylenecekse, ileride de

---

9 Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*, London: Routledge, 2014, s. 199.

10 Trotskiy'e göre planlama, sovyet demokrasisi olmaksızın "düşünülemez bile." Fakat Trotskiy bu iddiayı pek açmamış, sadece öne sürmekle yetinmiştir. Lev Davidoviç Trotskiy, *İhanete Uğrayan Devrim: SSCB Nedir ve Nereye Gidiyor*, kolektif çeviri, İstanbul: Alef Yayınevi, 2006, s. 99. Ayrıca bkz. Özgür Öztürk, "Trotskiy ve Sovyetler Birliği", *Devrimci Marksizm*, no 24, 2015.

“ahmaklıklar”a hayıflanmaya devam edeceğiz demektir.

Sovyetler Birliği kötü yönetiliyordu, ama bu nedenle çökmüş değildir. Tıpkı Osmanlı'nın çöküşünün de beceriksiz padişahlardan ziyade ekonomik örgütlenişinin yapısal sorunlarından kaynaklanmış olması gibi. Evet, şoför usta değil ace-miydi; ama zaten arabanın kaportası eskimiş, lastikleri yıpranmış, benzini bitmişti.

SSCB kapitalist miydi?

Çöküş öncesinde, Türkiye'de birçok devrimci SSCB'yi sosyalist bir toplum kabul ediyor, dünyanın bir bölümünde sosyalist inşanın esas itibariyle tamamlandığını düşünüyordu. Bir kısmı da Sovyetler Birliği'nin “komünizme ilerlediğini” savunmaktaydı.

Türkiye'de ağır bedeller ödeyerek büyük mücadeleler yürüten devrimci kuşaklar, ne yazık ki Sovyetler Birliği deneyimini eleştirel bir gözle değerlendirmeye pek yanaşmamıştır. Bunun yerine, SBKP'nin resmi açıklamaları teorik kılıfa uydurulmaya çalışılmıştır. Genel kalıbın dışında kalan sosyalist akımların ortaya çıkması ise esas olarak 1960'lardaki Çin-Sovyet kutuplaşmasının bir sonucudur. Çin ve Arnavutluk yanlısı ekollerin “SSCB tespiti” ise genellikle “tekelci devlet kapitalizmi, sosyal emperyalizm” biçiminde olmuştur.¹¹

Peki hangisi doğru? Sovyetler Birliği komünizme doğru ilerleyen bir sosyalist ülke miydi yoksa kapitalist miydi? Aslında, yetmiş dört yıllık tarihinin daha ilk gününden itibaren, Sovyetler Birliği deneyiminin Marksistler arasında hem büyük bir heyecan ve hayranlık hem de kimi soru işaretleri yarattığını görüyoruz. Ekim devrimine sonuna kadar sahip çıkan Rosa Luxemburg bile o dönemde Bolşevik Partisi'ne bazı eleştiriler yöneltmiştir.¹² Zamanla, batıda devrim umutları sönüp de “tek ülkede sosyalizm” inşasına girişen Sovyetler Birliği'nin toplumsal yapısı belirginlik kazanmaya başladığında, bunu sosyalizm olarak kabul etmeyen muhalif görüşler de giderek netleşmiştir.¹³ Gerek batı ülkelerinde gerekse doğuda (Çin'de), Sovyetler Birliği deneyimine eleştirel bakan Marksistlerin en fazla benimsedikleri tezlerden biri, SSCB'nin kapitalist bir ülke olduğudur. Bu konuda epey geniş bir yazın oluşmuştur.

Bir görüşe göre, Sovyetler Birliği “devlet kapitalizmi” niteliği sergiler. Lenin bu kavramla, bir burjuva devletin, ekonominin denetimini eline aldığı durumları ifade etmişti. Üretim araçlarının toplumsallaşmasını daha ileri taşıyan devlet kapitalizmi, sosyalizme giriş kapısı işlevi gördüğünden, proletarya diktatörlüğü ile de

11 Türkiye'deki sosyalist çevrelerin Sovyetler Birliği'ne dair görüşlerinin karşılaştırmalı bir derlemesi için bkz. *İkibin'e Doğru*, no 27, Eylül 1991, s. 15-21. Bu kaynağa internette arama yaparak ulaşılabilir.

12 Rosa Luxemburg, “Rus Devrimi”, *Siyasal Yazılar (1917-1918)*, çev: Zafer Üskül, Ankara: V Yayınları, 1989.

13 Batıdaki muhalif görüşlerin ayrıntılı bir dökümü için bkz. Marcel van der Linden, *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917*, çev: Jurriaan Bendien, Leiden: Brill, 2007.

çelişmiyordu. Lenin böylece, NEP dönemini tanımlamak için “devlet kapitalizmi” kavramını kullanabilmişti. Muhafifler ise, 1920’lerden itibaren, “devlet kapitalizmi” kavramına Sovyetler Birliği’nin bir tür kapitalizm olduğunu öne sürmek için başvurular. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından, ABD’de C.L.R. James ve Raya Dunayevskaya, İngiltere’de ise Tony Cliff gibi, Trotskist gelenek içinden gelmekle birlikte bu geleneğin “bürokratik/yozlaşmış işçi devleti” formülasyonundan uzaklaşan isimler bu tezi sahiplendiler.¹⁴ Örneğin Cliff’e göre, Ekim devrimi proleter bir devrim olmasına rağmen 1920’lerin ikinci yarısında yenilgiye uğramıştı ve SSCB’de bürokrasinin yönetici sınıf olarak hüküm sürdüğü bir devlet kapitalizmi şekillenmişti.¹⁵ Ülke içinde özel şirketler vs. yoktu belki ama Sovyetler Birliği, dünya ölçeğinde (askeri boyutlar da içeren) kapitalist rekabette yer alan bir kolektif sermaye gibi işlemekteydi.

Bir başka yaklaşımda SSCB “devlet kapitalizmi” de değil, düpedüz kapitalist bir ülkedir. Bu görüş, daha dağınık biçimde, İtalya’da Amadeo Bordiga’dan Kanada’da (Hintli) Paresh Chattopadhyay’a kadar birçok kuramcı tarafından ayrıntılarda farklılaşarak savunulmuştur.¹⁶ Ortaklaşılın nokta, Ekim devriminin bir burjuva devrimi olduğu ve SSCB’nin, her ne kadar özgül yönleri bulsun da, baştan beri kapitalist bir çizgide ilerlediğidir.

Maocu geleneğe ise Sovyetler Birliği’nin Stalin sonrası dönemde kapitalist restorasyon geçirdiği savunulur.¹⁷ Yani SSCB başlarda sosyalistti, ama Hruşçov döneminde revizyonistler iktidara geçince kapitalizme dönmüştür. Maocu çizgi Stalin mirası da sahiplendiğinden, Stalinizmi savunan Maocularla, ona şiddetle karşı çıkan Cliff taraftarları, SSCB’nin sosyalist değil kapitalist olduğu fikrinde birleşirler.

Kapitalist SSCB tezinin güçlü yanı, Sovyetler Birliği’nde doğrudan üreticiler üzerindeki tahakküme sınıfsal bir açıklama getirmeye çalışması ve çöküşün ardından bürokrasinin özellikle üst katmanlarının burjuvaziye dönüşmesini açıklamakta sıkıntı çekmemesidir. Aslında bu yaklaşımda çöküşün özel bir sorun yaratmadığı bile söylenebilir, çünkü zaten kapitalist olan bir ülkede iktidar el değiştirmiştir. Hatta, Sovyet bürokrasisi kılık değiştirip hükmetmeye devam ettiğine göre, siyasal iktidarın el değiştirip değiştirmedığı bile tartışmalıdır.

Bu tezin kilit önermesi “SSCB, bürokrasinin burjuvazi konumunda bulunduğu bir kapitalist ülkedir” biçiminde ifade edilebilir. İki soruya olumlu yanıt verilmektedir: Bürokrasi bir sınıf mıdır? Dahası, bir burjuvazi midir? Birinci soruya olumsuz

14 Marcel van der Linden, a.g.e., s. 110-115, 119-122; M.C. Howard, J.E. King, “State Capitalism in the Soviet Union”, *History of Economics Review*, no 34, 2001.

15 Tony Cliff, *Rusya’da Devlet Kapitalizmi*, çev: Ali Saffet, Tarık Kaya, İstanbul: Metis Yayınları, 1990.

16 Marcel van der Linden, a.g.e., s. 122-125, 266-270; Paresh Chattopadhyay, “The Soviet Question and Marx Revisited: A Reply to Mike Haynes”, *Historical Materialism*, vol 12 no 2, 2004.

17 Willi Dickhut, *Sovyetler Birliği’nde Kapitalizmin Restorasyonu*, çev: A. Sever, İstanbul: Komün Yayınları, Kitap I ve II, 1976, III. Kitap, 1977; Martin Nicolaus, *Restoration of Capitalism in the USSR*, Chicago: Liberator Press, 1975.

yanıt verildiğinde ikinci sorunun yanıtı da olumsuz olmalıdır. Bürokrasi bir sınıf değilse zaten burjuvazi de değil demektir. Fakat birinci soruya olumlu yanıt verdiği (“evet, bürokrasi bir sınıftır” dediği) halde ikinci soruya “hayır” diyen, yani bürokrasinin bir burjuvazi olmayıp kendine özgü bir nitelik taşıdığını savunanlar da vardır (bürokratik kolektivizm tezi). Biz ilk olarak, bürokrasinin bir sınıf olup olmadığına bakalım.

Sınıfların ne şekilde tanımlanacağı, Marksistler arasında yoğun biçimde tartışılır. Fakat en temel ve tartışılmayan kriterlerden biri, bir toplumsal grubun üretim araçları karşısındaki konumudur. Kapitalist toplumda üretim araçlarının mülkiyetini elinde tutan sermaye sınıfı ile böyle bir mülkiyete sahip olmayan işçi sınıfı arasında net bir karşıtlık mevcuttur. Üretim araçlarının kamusal ve kolektif mülkiyet altına alındığı Sovyetler Birliği gibi bir geçiş toplumunda ise durum farklıdır. Her devlet bir sınıf iktidarı demektir, Sovyetler Birliği'nde de devlet tüm halkın değil, işçi sınıfının devleti olarak örgütlenmiştir (bu iddiayı aşağıda açacağım). Dolayısıyla, üretim araçlarının mülkiyeti kolektif olarak işçi sınıfındadır. Bürokrasi, bu devlet adına, dolayısıyla işçi sınıfı adına karar verme yetkisine sahip olan; devlete hizmet ettiği için çıkarlarını bu devletle özdeşleştirmiş bir toplumsal katmandır. Bu katmanın temsil ettiği, adına yetki kullandığı sınıfa giderek yabancılaşmış olması, kendisinin ayrı bir sınıfa dönüştüğü anlamına gelmez. Kısacası, bürokrasinin bir sınıf olduğu iddiası Marksist teori açısından çok tartışmalıdır. Üstelik, kapitalist SSCB tezine göre bürokrasi aynı zamanda egemen sınıftır. Fakat, önceki toplumsal yapı içinde gelişip güçlenmeden birdenbire egemen sınıf halinde sahneye çıkan bir güç olamaz. Oysa Sovyet bürokrasisinin toplumsal kökeni çarlık döneminde değil, devrim sonrasındaadır.

Bürokrasinin bir burjuva sınıfına denk düştüğü iddiası (ikinci soru) ise Marksist açıdan hepten havadadır. İngilizce'de “eğer ördek gibi yürüyor, ördek gibi yüzüyor, ördek gibi vaklıyorsa o kuş ördektir” gibi bir söz vardır. Gündelik pratik yönünden bilgece bir öğüt gibi görünse de bilimsel açıdan hatalı bir akıl yürütme biçimine işare eder: her şeyiyle ördeği andıran bir kuş, yine de ördek olmayabilir. Bürokrasiyi burjuvazi olarak tanımlayanlar, işçi sınıfı üzerinde kurduğu tahakküme, çeşitli ayrıcalıklara sahip olmasına, karar verici konumda bulunmasına bakarak “bu bir burjuvazi!” diyor gibiler. Bir başka deyişle dışsal, yüzeysel benzerliklere dayanıyorlar. Oysa tanımlayıcı kriterler bunlar değildir.¹⁸ Bilimsel sınıflamada görünürdeki benzerliklere değil, teorik ölçütlere dayanmak gerekir. Bürokrat, üretim araçlarını kişisel olarak mülk edinemez, alıp satamaz, miras bırakamaz. Artık emeğe kendi hesabına el koyamaz. Tüm bu nitelikleri onu burjuvadan farklı kılar. “Burjuvazi”

18 Bu bağlamda, Stephen Resnick ile Richard Wolff'un, “devlet kapitalizmi” tezinin Marx'ın artık emek kavramına değil, daha bulanık bir iktidar (*power*) nosyonuna dayandığına dair gözlemleri hem isabetlidir, hem de “kapitalist SSCB” tezinin diğer versiyonları için de geçerlidir. Stephen Resnick, Richard Wolff, “State Capitalism in the USSR? A High-Stakes Debate”, *Rethinking Marxism*, vol 6 no 2, 1993. Gelgelelim Resnick ve Wolff'un, bu gözlemlerine rağmen, yine de iktidarı temel alan bir açıklama geliştirmeye çalışmaları muhtemelen kendi postmodern felsefi eğilimleriyle ilişkilidir.

kavramını çok farklı tarihsel ve toplumsal gerçeklikleri ifade etmek üzere kullanmak, örneğin ABD ile SSCB'yi aynı "kapitalist" kaba koymak siyaseten bir tercih olabilir, ama tarihsel maddeci yaklaşımdan pek anlamı yoktur.

Peki bürokrasi "kolektif" bir burjuvazi neden olmasın? Marx, ekonomi politikasının eleştirisine giriştiğinde, kapitalisti sermayenin "kendisi için" varlığı olarak tanımlamış, bir toplumsal ilişki olarak sermayenin somut bir toplumsal fail tarafından temsil edildiğini öne sürmüştü. Sermaye, bir kapitalistin şahsında cisimleşmiş olarak ortaya çıkıyordu; dolayısıyla kapitalist, sermayenin kişileşmesiydi.¹⁹ Daha sonraları, *Kapital*'in 3. cildinde, anonim şirketler gibi biçimlerin "kapitalist üretim tarzının, kapitalist üretim tarzının kendisi içinde ortadan kaldırılması" anlamına geldiğini yazdı. Marx'a göre "özel mülkiyetin denetimi altında olmayan özel üretim," daha ileri bir üretim tarzına geçiş noktasıydı. Sermaye, "bu kez, tek tek üreticilerin özel mülkiyeti değil, birleşik üreticilerin mülkiyeti, dolaysız toplumsal mülkiyet" olacaktı.²⁰

Marx'ın gözlemleri, gelişkin kapitalizmde kolektif mülkiyet biçimlerinin olanaklılığını içerir. Günümüzde birçok büyük şirketin belirli bir sahibi yoktur. Örneğin Türkiye'de İş Bankası'nın hisselerinin bir kısmı (yüzde 32) borsada işlem görür, en çok hisse (yüzde 40) ise İş Bankası Munzam Sandık Vakfı'nın elindedir. Örnekler çoğaltılabilir.²¹ Bu tarz örneklerden hareket eden Amerikalı araştırmacılar Adolf Berle ve Gardiner Means, 1932 yılında, burjuvazinin yerini artık yöneticilerin aldığı "yönetici kapitalizmi" tezini öne sürmüşlerdir. Berle ve Means'e göre, büyük şirketlerin çoğunun hiçbir sahibi yoktur ve fiili denetim hisse senedi sahiplerinin değil yöneticilerin elindedir. Kapitalist sınıf giderek ortadan kalkmaktadır.²² Berle ve Means'in görüşleri, "kapitalist SSCB" teziyle akraba olan "bürokratik kolektivizm" tezine de zemin oluşturmuştur.

Türkiye'de çok fazla bilinmeyen bu tip tezlerin iki sorunu var. İlk olarak, Marx "kolektif kapitalist" biçimlerin ortaya çıkışını zaten kapitalizmin aşılması yönünde bir işaret olarak kabul eder. İkincisi, burjuvazi sahnedeki rolünü tamamlayıp yerini yöneticilere bırakmış değildir. Aslında tam da Berle ve Means'in çalışması ile aynı dönemde (1930'larda) yapılan başka ampirik incelemelerde, ABD'de bankalara, büyük sanayi kuruluşlarına ve birçok önemli işletmeye az sayıda ailenin hâkim olduğu gösterilmiştir.²³ Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte giderek daha gayri şahsi

19 Karl Marx, *Grundrisse I. cilt*, çev: Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013, s. 204, 205, 333.

20 Karl Marx, *Kapital III. cilt*, çev: Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, s. 440, 441.

21 ABD'de, 1900 yılında, büyük şirketlerin neredeyse dörtte birinde hiçbir hâkim hissedar yoktu. Bu tür şirketlerin oranı 1929'da yüzde 40'a ulaşmış, 1975'te yüzde 85'i geçmişti. John Scott, *Corporate Business and Capitalist Classes*, Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 59.

22 Adolf A. Berle, Gardiner C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New Brunswick, Londra: Transaction Publishers, 1991.

23 Bkz. Maurice Zeitlin, "Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class", *The American Journal of Sociology*, cilt 79 no 5, 1974, s. 1073-1119.

biçimlerin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı doğru olsa da, kapitalist üretim sürdüğü müddetçe kapitalistlerin de var olacağını kabul etmek gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'ni kapitalist bir toplum olarak nitelemek Marksist açıdan çok sorunlu bir iddiadır. Fakat bu durum, sosyalist (veya komünist) olduğu anlamına da gelmez. En azından şu kadarı açıktır: komünizme ilerlemek, devleti ortadan kaldırmaya ve sınıfların varlığına son vermeye yönelik adımlar atmaya gerektirir. Devlet ise öncelikle zor aygıtı (ordu, polis vb.), bürokrasi ve ideolojik aygıtlar demektir. SSCB'nin tarihi boyunca bu kurumları ortadan kaldırmaya dönük herhangi bir girişim gözlenmemiştir. Aksine, bürokratik iktidar, sosyalizmde ileri safhalara geçildikçe sınıf mücadelesinin de sertleşeceği tezini ileri sürerek, devlet aygıtlarını güçlendirmeye devam etmiştir. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği'nin sosyalizmi kurup bir sonraki evreye geçtiğini, komünizme yöneldiğini öne sürmek hem teoriyi hem olguları epeyce zorlamaktır.

Sovyetler Birliği için komünizm iddiasını savunmayacak birçok Marksist, yine de "sosyalist" nitelemesinde ısrar edecektir kuşkusuz. Bu noktada çok net olmak gerekiyor: sosyalist kuruluş ancak dünya ölçeğinde, kapitalist ülkelerin artık bir tehdit oluşturamayacağı kadar geniş bir coğrafyada tamamlanabilir. Bunun öncesinde ise sosyalist inşa devam etmektedir. Böyle söylemek "sosyalizmi savunmak" için canını vermiş insanlara saygısızlık etmek anlamına gelmez. Teori ile pratik birbirinden ayrılmaz; ama teorik kavramlar politikanın diliyle örtüşmek zorunda değildir. Marksist açıdan Sovyetler Birliği, sosyalist inşa sürecindeki bir "geçiş toplumu"dur; ve bu geçişi nihayete erdiremeden, daha doğrusu nihayete erdiremediği için, kapitalizme geri düşmüştür.

Geçiş toplumu, proletarya diktatörlüğüdür, bir işçi devletidir. Bürokrasi ise bir sınıf değil, hele burjuvazi hiç değil, işçi sınıfını (kötü biçimde) temsil eden, temsil etmekle kalmayıp onun üzerinde tahakküm kurmuş olan bir toplumsal kesimdir.

Sovyetler Birliği deneyiminin özgül yönleri kapitalist bir toplum olmasında veya bürokrasinin burjuvazi konumuna geçmesinde yatmıyor. Bu deneyimin özgül yönleri üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkili dinamiklerde yatıyor.

2) Sovyetler Birliği'nde ekonomik yapı ve sorunları

Üretim ilişkileri ve üretici güçler

Marksizm insanlık tarihinde bir rasyonalitenin, tutarlılığın bulunduğunu kabul eder. Bu felsefi spekülasyon yoluyla ulaşılmış bir inanç değil, maddi olguların bilimsel incelemesinden çıkan bir sonuçtur. İnsanlar arasındaki üretim ilişkileri çeşitli üretim araçlarında, makinelerde, binalarda, ayrıca devlette, hukukta, diğer kurumlarda cisimleşir ve böylelikle kalıcı hale gelirler. Aynı zamanda, başlı başına bir üretici güç sayılan insan emek gücü de bu ilişkiler içinde yoğrulur. İlişkileri insanları şekillendirir. Dolayısıyla, toplumsal üretim ilişkileri, hem üretim araçlarını hem de insanları biçimlendirir. Biçim kazanan üretici güçler ise gerisin geriye üretim

ilişkileri üzerinde etki eder. Bir fabrika kurup işletmek yalnızca mamul mal üretmek değil, aynı zamanda belirli üretim ilişkilerini de üretmek ve yeniden üretmek demektir.

Bir ülkedeki tüm sanayi tesisleri, diyelim ki büyük bir savaş veya deprem nedeniyle, yerle bir olabilir. Fakat o tesislerin kurulmasını sağlayan üretim ilişkileri değişmediyse (veya daha geri formlara dönmediyse), o ülkenin üretim araçlarının tamamı, yani aynı fabrikalar, aynı binalar, hatta daha da iyileri kısa sürede yeniden oluşturulabilir. İkinci Dünya Savaşı'nın muazzam tahribatına rağmen hem Almanya ve Japonya hem de Sovyetler Birliği beş-on yıl içinde yeniden sanayi devleri haline gelmişlerdi. Bunu olanaklı kılan, bu toplumlarda üretim ilişkilerinin büyük ölçüde değişmeden kalmasıydı. Üretim araçları tahrip olmuştu, hatta emek gücü açısından da önemli kayıplara uğramışlardı, ama üretim ilişkileri değişmemişti. Benzer bir tahribatı yaşamayan Türkiye ve Brezilya gibi ülkeler ise, savaş öncesinde belirli bir sanayileşme sürecine girmiş olmalarına rağmen, aynı düzeye ulaşamadılar.

Salt bu örnekten bile, üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkide üretim **ilişkilerinin** öncelikli olduğunu söyleyebiliriz. Fabrika yapmak, büyük sanayi tesisleri inşa etmek elbette zordur, ama doğrudan üreticileri topraktan koparıp işçileştirmek çok daha zordur. Bu bir kez başarılı olduğunda, o gösterişli sanayi tesisleri kısa sürede birbiri ardına dikilebilir.

Farklı toplumlar ve tarihsel dönemler birbirlerinden üretim ilişkilerinin örgütlenme biçimi ile, daha doğrusu ekonomik artışa el koyma biçimi ile ayırt edilirler. Belirli bir **üretim ilişkileri** seti, belirli **üretici güçlere** denk düşer ki bu da üretimin nesnesi olan doğayı, üretim araçlarını ve en önemli üretici güç sayılması gereken emek gücünü sağlayan doğrudan üreticileri içerir. Üretici güçler ve üretim ilişkileri bir bütünlüğün iki yanındır. Son tahlilde çelişkili, diyalektik bir birlik, bir üretim tarzı oluştururlar.

Herhangi bir anda bir toplumda üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında belirli bir “uygunluk” görülür. Marx'ın ifadesiyle “Eldeğirmeni size feodal beyli toplumu verir; buharlı değirmen ise, sınai kapitalistli toplumu.”²⁴ Buharın bir enerji kaynağı olarak sanayide kullanılması ile birlikte üretim hava koşullarının kaprislerinden kurtarılmış, insan doğayı kontrol altına alma yolunda büyük bir adım atmış, üretkenlik olağanüstü artmıştır. Sanayi Devrimi'nin kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde gerçekleşmiş olması tesadüf değildir.

Fakat üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bu “uygunluk” veya bir başka deyişle tarihteki tutarlılık ögesi, değişimin önünde hiçbir biçimde engel değildir. Aksine, değişim bu çerçevede gerçekleşir. Üretici güçlerin değişmesinin ve gelişmesinin yanı sıra üretim ilişkileri de yavaş yavaş değişir. Bir noktada kaçınılmaz bir kırılma yaşanır.

Diyalektik düşüncede nicel değişimlerin nitel dönüşümlere yol açtığı söylenir. Bu genel bir yasadır ve suyun kaynamasından büyük toplumsal devrimlere kadar

²⁴ Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, çev: Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 1992, s. 100.

pek çok olayda karşımıza çıkar. Hegel'in şiirsel anlatımıyla,

nasıl çocukta uzun dingin bir beslenmeden sonraki ilk soluk o salt nicel gelişimin dereceliliğini kırıyorsa -nitel bir sıçrama ve çocuk doğmuştur-, oluşumu içindeki Tin de öyle yavaş ve usulca yeni şekline doğru olgunlaşır, önceki *dünyasının* yapısını parça parça çözer, ve bunun sarsıntısı tek tük belirtilerde sezilir; kurulu düzende yayılan kayıtsızlık ve can sıkıntısı, bir bilinmeyenin belirsiz önsezi-si,—bunlar yaklaşan değişimin müjdelерidir. Bütünün yüzünü değiştirmeyen bu dereceli ufalanış bir gündoğuşu ile kesilir ki, bir şimşek gibi, birdenbire yeni dünyanın biçim ve yapısını aydınlatır.²⁵

Hegel bu cümleleri 19. yüzyılın ilk yıllarında, muhtemelen Jena'da beyaz bir at üzerinde geçtiğini gördüğü Napolyon'u hayranlıkla izlediği sıralarda (1807'de) yazmıştı. Betimlemesi dolaysızca Fransız Devrimi'ni çağırıştırır (18. yüzyıl Fransız aristokratlarının yaşadıkları sürekli “can sıkıntısı” meşhurdur!). Bu pasajın genç Marx'ı etkilediği neredeyse kesindir. Marx'a göre de devrim nitel bir sıçramadır, fakat rastgele bir sıçrayış değil, koşulları devrim-öncesi toplum içinde ağır ağır olgunlaşan, ilk başta çılgınca görünse de aslında tarihin rasyonalitesine uygun bir sıçrama.

Geçiş toplumu

Bir üretim tarzından diğerine “geçiş” döneminde, iki farklı üretim tarzına özgü unsurlar bir arada bulunurlar. Örneğin Batı Avrupa'da kabaca 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar devam eden feodalizmden kapitalizme geçiş evresinde, hem kapitalist üretime özgü manüfaktür gibi biçimler, hem de bölgelere göre değişen ölçülerde olmakla birlikte, feodalizme özgü serflik, beylik gibi ilişkiler görölmekteydi. Kapitalistleşme süreci yüzyıllar almıştır. Marx, kapitalist üretimin ancak makinelelerin fabrikalarda geniş ölçekli ve sistematik kullanımı ile egemen hale geldiğini yazar. “Sermayenin tam gelişmesi ... **sabit sermayenin** üretim süreci içinde emeğin karşısına makine olarak çıkmasından sonra oluşur – ya da sermaye ancak o zaman kendisine uygun üretim tarzını sağlamış olur.”²⁶ Bunun da ötesinde, kapitalist üretim ancak makine üreten makinelerle birlikte kendi özgül biçimine bürünmüştür. Zira böylece, kapitalist üretim bir sistem haline gelmiş, kendi girdilerini de üretmeye başlamıştır. Fakat bu, olayın salt “teknik” yanıdır. Toplumsal açıdan en önemli süreç ise geniş kitlelerin üretim araçlarından koparılarak işçileştirilmesidir. Emek gücünün bir meta haline gelmesiyle, kapitalist üretim sürecinin tüm girdileri ve çıktıları meta karakteri kazanmış olur. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde doğrularak, ani bir atılım gerçekleştirme olanağına kavuşur.

25 G.W.F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev: Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları, 1986, s. 26.

26 Karl Marx, *Grundrisse II. cilt*, çev: Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları, 2013, s. 160. Ayrıca bkz. Marx, *Kapital I. cilt*, s. 368, 369.

Kapitalizmden sosyalizme geçiş bu perspektifte nasıl değerlendirilmelidir? Öncelikle, bu bir üretim tarzı değişikliği olacak, toplumu kökünden kavrayıp dönüştürecektir. Dönüşüm döneminin bütününe “proletarya diktatörlüğü” adını Marx vermiştir. Bu dönemde üretim araçlarının özel mülkiyeti son bulacak, toplumsal mülkiyet biçimleri geliştirilecek, devletin sönmesine ve sınıfların ortadan kalkmasına yönelik adımlar atılacaktır. Gelgelelim, sosyalizmi inşa etmeye girişen bir (veya bir grup) ülke, kapitalist devletlerin askeri ve ekonomik baskısına daima maruz kalacağından, başlıca merkez ülkeler sosyalist inşa sürecine dahil olmadığı müddetçe, bir geçiş toplumunda devletin ilga edilmesi pek olası değildir. Bundan, sosyalizme geçişin ancak dünyanın bütününde veya yeterince (kapitalist ülkelerin tehditlerini boşa çıkarabilecek kadar) geniş bir bölümünde tamamlanabileceği sonucu çıkar. Sosyalist devrimin enternasyonalist karakterde olması bir tercih meselesi değil, zorunluluktur. Bu konuda bir tartışma açmak, “tek ülkede de olsa sonuna kadar gidebiliriz” demek, buna itiraz edenleri inançsızlıkla, Sovyetler Birliği’ne güvenmemekle suçlamak anlamsızdır.

Geçiş toplumunda her iki üretim tarzına ait unsurlar bir arada bulunur. Bu hem üretim ilişkilerini hem de üretici güçleri kapsar. Kapitalist üretimin bağrından kopup geldiği haliyle geçiş toplumunda üretici güçler, önceki toplumdan devralınacaktır. Burada belirleyici hamle, üretim ilişkilerini değiştirmek, emek-sermaye ilişkisine son vermektir. Üretim araçlarının kamusal ve kolektif mülkiyet biçimleri altına sokulması, emek gücünün meta karakterine son verilmesi, yeni tip üretim ilişkisi olarak planlı üretimin başlatılması en önemli adımlardır. Bununla birlikte, sosyalizmin (komünizmin) kendi ayakları üzerinde durabilmesi için, öyle görünüyor ki, üretici güçlerde ve en devrimci üretici güç olan emek gücünün kendisinde bir dönüşüm yaşanması gereklidir. Marksist gelenekte bu durum “çalışmanın birincil ihtiyaç haline gelmesi” formülü ile ifade edilmiş, aynı zamanda emek verimliliğinde kapitalist üretimin ötesine geçen büyük bir artışın yaşanacağı öngörülmüştür. Son elli yılda bilgi teknolojilerinin, otomasyonun, iletişimin ulaştığı düzey, sosyalizmde üretici güçlerin nasıl olacağına dair bazı işaretler barındırmaktadır. Fakat herhangi bir reçete mevcut değildir ve sosyalizmin ancak modern bilişim teknolojisi ile olanaklı hale geldiğini savunan “tekno-sosyalist” yaklaşım epey naif kalmaktadır.²⁷

Marx’a göre komünizm bir entelektüelin masa başı kurgusu değil, bizzat kapitalist üretim ilişkilerinin bağrında olgunlaşacak ve zamanı geldiğinde zorunlu olarak ortaya çıkacak yeni bir toplum biçimidir. Bu toplumda sermaye, sömürü, sınıflar ortadan kalkacak, üretim araçlarının mülkiyeti toplumsal olacak, üretim ve tüketim piyasanın insafına terk edilmeyip planlanacaktır. Öngörülen tüm bu özellikler, kapitalizmin işleyişinden doğan unsurlardır. Fakat gelişme bir evrim biçiminde değil, devrimle olacaktır.

---

²⁷ Bu yaklaşımın bir örneği şu çalışmadır: Daniel E. Saros, *Information Technology and Socialist Construction: The End of Capital and the Transition to Socialism*, Londra, New York: Routledge, 2014.

Gelgelelim tarihin akışı Marx'ın öngördüğünden farklı biçimlerin doğmasına yol açmıştır. Kapitalizmin dünya genelindeki eşitsiz ve bileşik gelişmesi, devrim potansiyelinin batıda değil, Rus Çarlığı gibi geri bir ülkede yoğunlaşması sonucunu yaratmıştır. 20. yüzyıl başı itibarıyla, kapitalistleşme sürecine girmiş olan Rusya'da çarlığın feodal üstyapısı bir kabuk gibi kolayca sıyrılıp atılmıştır. Böylece tarih, Rus devrimci hareketinin önüne hem devasa bir görev hem de benzersiz bir fırsat çıkarmıştır: sürekli devrim veya bir başka deyişle demokratik (burjuva) devrimi sosyalist devrimle bütünleştirmek.²⁸

Bu tarihsel görevin ekonomik yönü, değer yasasına dayanmayan bir kaynak tahsisi yöntemi bulup uygulamayı, yani piyasa ilişkilerini terk ederek planlı bir sistem kurmayı ve fakat bunu yaparken kapitalist üretimin insanlığa sunduğu olanakların berisine düşmemeyi gerektirmiştir. Böyle bir görevin geri bir köylü toplumunda başarılması elbette çok zordur. Bununla birlikte, bir süre sonra Sovyetler Birliği tam da bu işe girişecektir.

Sovyetler Birliği deneyimi bir sosyalist inşa girişimidir ve bu anlamda elbette “sosyalist” karakter taşır. Ekim devrimi tüm tarih boyunca insanlığın sosyalizme en fazla yaklaştığı andır. Fakat süreç içinde giderek bu hedefle uyuşmayan bir yapı ortaya çıkmış, sonuç başarısızlık olmuştur. Bunun başlıca nedeni “Sovyet elitinin komünizme inancını yitirmesi” değil, bu inanç kaybının da nedeni olan, Sovyet toplumundaki üretim ilişkilerinin örgütlenme biçimidir. Son tahlilde enternasyonalist yönelimi engelleyen de budur.

Başarı ve başarısızlık aynı madalyonun iki yüzüdür: mevcut üretim ilişkileri, bir dönem boyunca üretici güçlerin hızlı gelişimini sağlamış, fakat daha sonra bunların önünde engel olmaya başlamıştır. Belirli bir aşamada ise kocaman üstyapı kısacık bir süre içinde altüst olmuş, çökmüştür. Aşağıda, çöküşün ekonomik arka planını iki hat üzerinden izlemeye ve ortaya koymaya çalışacağım. Birinci hat, üretici güçlerin gelişme dinamiklerine, Sovyet sanayileşmesinin özgül sorunlarına odaklanacak. İkincisi ise üretim ilişkilerine ve özel olarak bürokrasi sorununa bakacak. Bu iki hat, birbirlerinden kopuk olmayıp, bir sarmaşığın dalları gibi iç içedirler.

“Tepeden devrim”in öncesi

Sovyetler Birliği denildiğinde akla gelen (kimilerinin “kumanda ekonomisi” dediği) planlı ekonomik sistem, 1930'larda kurulmuştur. Bu tarihten çöküş anına kadar, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, ekonomik yapı sürekli olarak “reform”dan geçirilmesine rağmen temel konfigürasyona (biçimlenmeye) dokunulmamıştır. Dolayısıyla, bu temel konfigürasyonun neden başarısız olduğunu sormak gerekir.

28 Sürekli devrim teorisi konusunda bkz. Lev Trotskiy, *Sonuçlar ve Olasılıklar*, çev. Orhan Koçak, İstanbul: Kardelen Yayınları, 1990; Leon Troçki, *Sürekli Devrim*, çev. A. Muhittin, İstanbul: Köz Yayınları, 1976; Michael Löwy, *Sürekli Devrim Teorisi*, çev. Aslı Önal, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.

“SSCB modeli” kabaca 1930-1965 arasında şekillenmiştir. Ana hatları ile bir dönemlendirme yapılırsa, Stalin (1924-1953) ve Hruşçov (1953-1964) dönemlerinde ekonomik sistem klasik genişleme evresini yaşamıştır. Brejnev yıllarında (1964-1982), sistemdeki tıkanma belirginlik kazanmıştır. 1980’ler ise çözümlü dönemdir, yani bunalımdan çıkış çabaları ve ani çöküş.

1917’de devrim gerçekleştiğinde, elde hazır bir formülün bulunmadığını ve birçok konuda belirsizlikler yaşandığını anımsamakta yarar var. Üretimin ve bölüşümün planlanması, herkesin emeğine göre kazanması ve para ilişkilerinin zamanla son bulması bekleniyordu. Fakat tüm bunların nasıl hayata geçirileceği belli değildi. Üstelik, umutlar büyük ölçüde Avrupa’da gerçekleşecek devrime bağlanmış durumdaydı.

Ekim devriminden sonraki ilk birkaç yıla, 1918 ortalarında başlayan iç savaş damgasını vurmuştur. Bu esnada vergi sistemi çökmüş, sürekli para basıldığı için enflasyon inanılmaz düzeylere yükselmiş ve ruble önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Ekim 1920’de rublenin değeri, 1917 yılı seviyesinin yüzde biri kadardır. Çok yüksek enflasyon nedeniyle, birçok bölgede para kullanımı sona ermiş ve doğrudan takas yöntemine dönülmüştür. Nitekim 1918 yılında işçi ücretlerinin neredeyse yarısı, karşılığında mal verilerek ödenmiştir. Bu oran 1919’da dörtte üçe, 1920’de onda dokuza kadar yükselmiştir.²⁹ Para kullanımının giderek azalması, o dönemde Yevgeniy Preobrajenskiy gibi bazı komünist iktisatçılara, para sisteminin, devletin bol bol para basması (yapay olarak enflasyon yaratması) yoluyla yok edilebileceğini bile düşündürecektir!³⁰

Her ne kadar para ekonomisi önemli ölçüde aşındıysa da, Savaş Komünizmi, bilinçli ve planlı bir komünist ekonomik örgütlenmeden ziyade, Trotskiy’in dediği gibi aslında “kuşatma altındaki bir kalede tüketimin sistematik olarak düzenlenmesi”nden ibarettir.³¹ Bu dönemin belki en temel ekonomik uygulaması, köylerden zorla tahıl toplanmasıdır. Çarlık rejiminden devralınan bu yöntemde, köylüler için (**mir** veya **obşçina** denilen köy komünleri bazında) besin ve tohumluk olarak geçimlik bir düzey belirlenir, geri kalan kısma ise devlet el koyar.³²

1921 başında iç savaş sona erdiğinde ekonomi çökmüş, nüfus azalmış, özellikle sanayi proletaryası sayısal olarak muazzam kayıplara uğramış durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı’nda, iç savaşta ve onu izleyen 1921-22 kıtlığında on beş ile yirmi milyon insanın öldüğü tahmin edilmektedir. Sekiz-dokuz yıl boyunca, her

29 Maurice Dobb, *1917’den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, çev: Metin Aktan, İstanbul: Özdemir Basımevi, 1968, s. 98, 99; Alec Nove, *An Economic History of the USSR 1917-1991*, Londra: Penguin Books, 1992, s. 58.

30 Nikolay Buharin, Yevgeniy Preobrajenskiy, *Komünizmin Abecesi*, çev: Yavuz Alogan, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 421.

31 Trotskiy, *İhanete Uğrayan Devrim*, s. 30.

32 R.W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 18, 19; Lars T. Lih, “Bolshevik Razverstka and War Communism”, *Slavic Review*, cilt 45 no. 4, 1986.

yıl ortalama iki milyon kişi doğal olmayan nedenlerden ölmüştür!³³ 1921 yılına gelindiğinde, büyük ölçekli sanayi üretimi 1913 yılı düzeyinin yedide biri, demir ve çelik üretimi ise ancak yüzde dördü kadardır. Küçük ölçekli (atelye tipi) zanaatkâr imalatı bile savaş öncesi düzeyin yarısından azdır. Tahıl üretimi, 1909-1913 ortalamasının ancak üçte ikisidir.³⁴

Gerek yaşanan ekonomik sıkıntılar, gerekse iç savaş boyunca zorla tahıl alımının artarak devam etmesi nedeniyle, köylüler arasında isyanlar yaygınlaşmıştır. 1920-21 yıllarında, on binlerce köylünün katıldığı Tambov isyanı Kızıl Ordu tarafından güçlükle bastırılmıştır. Devrimi başarıya ulaştıran işçi-köylü ittifakı sarsılmaya başlamış, hatta işçi sınıfı da fiziksel olarak ağır tahribat gördüğü için hoşnutsuzluklarını belli eder olmuştur. 1921 yılı başlarındaki Kronstadt ayaklanması Bolşevik iktidarını temelinden sarsmıştır. Fakat en önemlisi, bu arada Avrupa'da bir devrimin gerçekleşmeyeceği de yavaş yavaş belirginlik kazanmıştır.

Bu ortamda, Savaş Komünizmi uygulamalarının, sosyalist bir rejime temel oluşturmak bir yana, artık sürdürülemeyeceği ortaya çıkmıştır. 1921 yılında, Yeni Ekonomik Politika (NEP) adıyla, köylülüğe önemli tavizler veren ve piyasa ilişkilerini, işçi çalıştırmayı, toprak kiralamayı serbest hale getiren uygulamalar devreye sokulmuştur. Yeni bir tarım vergisi getirilmiştir. Köylünün geçimlik düzeyi değil, ödeyeceği verginin miktarı (yine aynı olarak) tespit edilmeye başlanmıştır. Böylece köylü, ürettiğinin geçimlik kısmı aşan fazlasını pazara götürebilir hale gelmiştir. Bir süre sonra bu aynı vergi de parasal vergiye dönüştürülecektir. Tüm bu uygulamaların sonuçları 1923 yılına doğru görülmeye başlanmış; tarımsal üretim artıp kentlere gıda arzı düzene kavuşurken, yeni rejim soluklanıp ayakta kalmayı başarmıştır.

Sanayileşme gereği

Devrimin geri bir ülkede gerçekleşmesi, sosyalist inşanın kapitalist gelişmeye özgü sorunlarla iç içe geçmesine, büyük ölçüde örtüşmesine yol açmıştır. O dönemde devrim örneğinin İngiltere'de yaşansaydı, karşılaşılabilecek sorunlar belki bir ölçüde benzer olacaktı, ama öncelikli hedef "sanayileşme" olmayacaktı.

Kapitalist bir toplumda sanayileşme, kural olarak, sanayi burjuvazisinin doğduğu, güçlendiği ve tarım ve ticaret çıkarlarını mağlup ettiği bir tarihsel süreç içinde gerçekleşir. Toplam üretim içinde sanayinin payı artarken, üretim araçları giderek sanayi burjuvazisinin elinde yoğunlaşır. Sanayi burjuvazisi, bazı tüccarların, zanaatkâr kökenli kapitalistlerin ve toprak sahibi sınıfın bir bölümünün sanayi sektörlerine girmesi ile oluşur. Buna paralel olarak, işçileşme de hızlanır ve bir yandan "kırim itmesi" yani köyde geçinme olanaklarının daralması, diğer yandan da "kent çekmesi" yani kentlerde iş, aş ve daha canlı bir yaşam vaadi nedeniyle (Türkiye'de yaşı biraz daha ileri olanların çok iyi bildiği "İstanbul'un taşı toprağı altın" sözü

33 Jean-Marie Chauvier, *Sovyetler Birliği: Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler (1917/1988)*, çev: Temel Keşoğlu, BDS Yayınları, 1990, s. 21.

34 Davies, a.g.e., s. 23.

anımsansın) köylü kitlenin önemli bir bölümü kentlere göç eder.

Sanayileşme hem toplumun üretici güçlerinde muazzam bir sıçramadır, hem de aynı zamanda kentin kır üzerindeki zaferidir. Bunun en önemli göstergelerinden biri, sınıf ilişkilerinde yaşanan dönüşüme bağlı olarak kent nüfusunun, öncelikle de kentli işçilerin sayısının artmasıdır.

Devrim öncesinde Rusya'da sanayi işçileri nüfusun ancak yüzde 2-3'ü kadardı. Bunun yüzde 40'ı, en az bin işçinin çalıştığı, çoğu yabancı sermayeli tesislerde istihdam ediliyordu. Büyük ölçekli sanayi Moskova, Sen Petersburg ve Urallar bölgesinde yoğunlaşmıştı. Ukrayna'da ve Güney Kafkasya bölgesinde de bazı büyük işletmeler mevcuttu. Bunların dışında, ülkenin geniş kısmı sanayiden nasibini almamıştı. Nüfusun ezici çoğunluğu köylüydü. Kent nüfusunun genele oranı, 1926 ile 1939 arasında iki kat artarak yüzde 16'dan yüzde 33'e yükselmiş, daha sonra da artmaya devam ederek 1959'da yüzde 48'e, 1970'te yüzde 56'ya, 1980'lerde ise yüzde 65'e ulaşmıştır. Tarım dışında çalışan işçi ve memurlar (kabaca, her iki işçiye karşılık bir memur vardı), toplam işgücünün 1928 yılında yüzde 20'den azını oluştururken, 1940'ta yarıdan fazlasıdır. Genel olarak, 1928-1965 yılları arasında, sanayi, inşaat ve taşımacılıkta çalışan işçi sayısı 6.5 milyondan 39 milyona yükselmiş, yani altı katına çıkmıştır.³⁵

Sovyet sanayileşmesi dediğimizde, akıl almaz büyüklükte bir coğrafyada ve on yıl gibi çok kısa bir süre içinde yaşanan muazzam bir toplumsal dönüşümden bahsetmiş oluyoruz. SSCB, dünya topraklarının yüzde 15'ini, İngiltere'nin yüz katı büyüklüğünde bir araziye kapsar. Toprakların üçte ikisi 50. paralelin kuzeyinde, kabaca Kanada hizasındadır. Hava koşulları serttir ve tüm arazinin yalnızca yüzde 30'a yakın bir bölümü tarıma elverişlidir (bu oran Fransa'da yüzde 60'tır). Ekilebilen arazi miktarı ise bunun ancak üçte biri kadardır. Rusya coğrafyasının başlıca avantajı doğal kaynaklarının çok ve çeşitli olmasıdır.³⁶

Sovyet rejiminin sanayileşme ihtiyacı duyması, bir yönüyle çarlık döneminin olumsuz mirasıdır. 20. yüzyılın ilk yarısında birçok ülke, Türkiye dahil, bu ihtiyacı hissetmiştir. Fakat Sovyetler Birliği, bir sosyalist inşa girişimi olduğundan bunu çok daha şiddetli biçimde yaşamıştır. Zira ilk günden itibaren kapitalist dünyanın açık düşmanlığı ile karşılaşmıştır. Askeri rekabet aynı zamanda ekonomik, siyasal, toplumsal alanlarda da bir boy ölçüşmeyi içermiştir.

Üretici güçleri hızla geliştirme zorunluluğu, NEP yıllarında bir ölçüde ertelenmişse de, 1930'lu yıllarda giderek belirginlik kazanmıştır. Bunun işareti 1928 krizi ile gelmiştir. Köylülerin, karşılığında düşük fiyat ödendiği için, tarım ürünlerini piyasaya sürmekten kaçınma eğilimine girmeleriyle, 1927 sonundan itibaren ciddi bir açlık tehlikesi baş göstermiştir. 1928 yılında Sovyet ülkesinde bir kez daha kitlesel açlık çekilmiştir. NEP yıllarının nispeten barışçı atmosferinin ardından, köylülük

35 Moshe Lewin, *Sovyet Yüzyılı*, çev: Renan Akman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 75, 76, 84-87; Davies, a.g.e., s. 14, 38; Chauvier, a.g.e., s. 23, 37.

36 Chauvier, a.g.e., s. 22.

üzerindeki ilk zorlamalar aynı yıl başlatılacaktır. Daha sonra ise hızlı bir kolektifleştirme kampanyası gelecek; rejimin asıl karakterini kazanması, 1929'dan itibaren, Stalinist "tepeden devrim" ile gerçekleşecektir.

Bu ilk dönemde hemen tüm kritik hamleler belirli durumlara, özellikle de tarımsal krizlere yanıt olarak şekillenmiştir. 1921-22 krizi NEP'e geçiş için, 1928 krizi ise kolektifleştirmenin başlaması için nihai uyarıcı olmuştur. Fakat, bunun öncesinde, ciddi bir düşünsel hazırlık evresinden geçilmiştir. 1923'te ortaya çıkan "makas krizi," genel sanayi stratejisine dair birkaç yıl sürecek büyük bir tartışmanın fitilini ateşlemiştir.³⁷ Sanayileşme tartışması, aslında arka planda toplumsal güçlerin bulunduğu bir çatışmanın yansımasıdır. Ayrıca, ilk büyük ölçekli sosyalist inşa deneyiminde izlenecek yolların ve stratejilerin belirlenmesi açısından da önem taşımıştır. Yıllarca devam eden geniş katılımlı bir büyük tartışmada doğal olarak bazı konular zaman içinde bir miktar değişmiş, bazıları daha açık hale gelmiş, bazıları ise tamamen gündemden düşmüştür. Esas olarak birkaç farklı görüşün çatıştığı söylenebilir. Kimisi (Bukharin gibi) NEP'in devamından yanayken, kimisi (Sokolnikov, Çayanov, Kondratiev gibi) tarıma öncelik verilmesini istemiştir. Sol muhalefetteki Preobrajenskiy ve Trotskiy ise planlı sanayileşmenin acilen başlatılması gerektiğini savunmuştur.

NEP döneminin sonlarında, ekonomik yapı bir kısır döngüye girmiştir: sanayiye kaynak aktarabilmesi için tarımda verimliliğin artması, bunun için de sanayinin gelişmiş olması gerekiyordu. Bu ortamda, hem sol muhalefeti hem de Bukharin'in başını çektiği sağ çizgiyi tasfiye etmeyi başaran Stalin ekibi, bir yandan tarımda zorla kolektifleştirmeye girişmiş, diğer yandan da sanayide zor yöntemlerine hız vermiştir.

Zorla kolektifleştirme: köylülük üzerinde boyunduruk

Marx ve Engels, kapitalizmi dönüştürecek güç olarak işçi sınıfını, komünizm yolunda ilk uğrak olarak ise proletarya diktatörlüğünü görürler. Köylülüğe özel bir sempatileri veya karşıtlıkları yoktur. Fakat, kırsal yaşamın insanı sınırlayan yönlerine dikkat çekmişlerdir. Devrim sonrası için, ekonomik açıdan, tarımda genel olarak büyük çiftlikleri ve üretici kooperatiflerini savundukları söylenebilir. Tarımdaki dönüşümün zor yöntemleri ile değil, kısmen üstün üretim tekniklerinin cazibesıyla kendiliğinden, kısmen de ekonomik teşviklerle gerçekleşeceğini düşünmüşlerdir.

Ekim devrimi bir işçi-köylü ittifakıyla gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nde 1930'lardan itibaren şekillenen yapı ise, öncelikle işçi sınıfına dayanan bürokratik nitelikte bir devletin hem köylülük hem de işçi sınıfı üzerindeki egemenliği biçimini almıştır.

---

37 "Makas," sanayi malları ile tarım ürünleri arasındaki nispi fiyatların sanayi lehine açılmasını ifade eder. Dobb, a.g.e., s. 148 vd.; Nove, a.g.e., 5. Bölüm. Sovyet sanayileşme tartışmalarına dair temel kaynak, Alexander Erlich'in kitap olarak da basılan tez çalışmasıdır: *The Soviet Industrialization Controversy*, doktora tezi, New York: New School for Social Research, 1953.

Meseleye, devrim gerçekleştiğinde nüfusun en geniş kısmını oluşturan köylüler açısından baktığımızda, Sovyet sanayileşmesinde, bir sanayici koalisyonun köylülük üzerinde egemenlik kurduğu söylenebilir. Bu koalisyon genel olarak bürokrasiyi, özel olarak orduyu, sanayi tesislerinin yöneticilerini ve kent işçi sınıfını içermiştir. Daha doğrusu, işçi sınıfının içinden gelen ama onun üzerinde egemenlik kuran bürokrasinin çeşitli kanatları ile kent işçi sınıfından oluşmuştur.

Sovyet işçi devletinin köylülüğü egemenliği altına alabilmesini sağlayan en önemli faktör, kırsal coğrafyanın genel yalıtılmış karakteridir. Merkezileşmiş güçler karşısında, dağınık durumdaki köylerin direnişi ne kadar şiddetli olsa da sınırlı kalmıştır. 1929’da başlatılan, 1930 yılında kısa bir aranın ardından 1931’de yeniden hız verilen zorla kolektifleştirme kampanyası ile, 1932 sonuna gelindiğinde tüm köylü hanelerinin yüzde 60’tan fazlası, tüm toprakların üçte ikisi 200 bin kolkhozda toplanmıştır.³⁸

1932-33 kışı, “bir sınıf olarak kulakları imha etme” sloganıyla, köylülüğe açılan savaşın en sert çarpışmalarının yaşandığı yıldır. Zorla tahıl alımına ve kolektifleştirmeye karşı orta ve üst köylü katmanlarının direnişi (“kulak sabotajı”) nedeniyle, tek bir kış mevsiminde tahminen 5-7 milyon arasında insan açlıktan ölmüştür. Aynı yıl içinde, canlı hayvan stokunun da önemli bir bölümü telef edilmiştir. 1929-1933 arasında büyük baş hayvan sayısı 67 milyondan 38 milyona, at sayısı ise 32 milyondan 17 milyona düşmüştür. Daha sonra aynı miktarlara ancak 1950’lerin sonlarına doğru ulaşılabilecektir. 1953 yılındaki sığır sayısı, nüfus bu arada 30 milyon artmış olmasına rağmen, 1916 yılındakinden azdır. Fakat, 1930’ların ortaları itibarıyla köylülük üzerindeki egemenlik tartışmasız biçimde kurulmuştur. 1939 sonunda kolkhozlarda 30 milyona, sovkhozlarda 2 milyona yakın, Makine-Traktör İstasyonu adı verilen devlete ait üretim aracı işletmelerinde 500 binden fazla insan çalışmaktadır. 1940 yılına gelindiğinde, köylülüğün refah düzeyi muhtemelen devrim öncesi dönemdekinden daha düşüktür.³⁹

SSCB’de en büyük toplumsal eşitsizliklerden biri kent ile kır arasında oluşmuştur. Kentlerin, özellikle de Moskova’nın tüketim standartları her zaman çok daha yüksektir. 1932 yılında bir iç pasaport sistemi getirilmiş, yalnız kentlerde oturanlara pasaport verildiği için köylülerin ülke içinde seyahat özgürlükleri uzun yıllar boyunca kısıtlanmıştır. Köylüler, kolkhoz idaresinden izin almadan köylerinden ayrılamaz veya iş değiştiremezler. Brejnev dönemine kadar, yaşlı kolkhoz üyelerine emeklilik hakkı dahi tanınmamıştır. Köylülük açıkça ikinci sınıf vatandaşlık anlamına gelmiştir. Bir bürokrat atasözü, “Moskova’dan kırk kilometre uzaklaşınca

38 SSCB’de kolektif çiftliklere **kolkhoz**, devlet çiftliklerine **sovkhoz** denilir. Sovkhozlar genellikle yeni tarıma açılan arazilerde oluşturulan çok büyük ölçekli çiftliklerdir. Kolkhoz köylüleri, kendilerine ait ufak bir araziden elde ettikleri ürünü pazara çıkarabilirler. Sovkhozlarda çalışan tarım işçilerinin gelirleri ve sosyal hakları daha yüksektir. Davies, a.g.e., s. 53; Dobb, a.g.e., s. 225, 248, 249.

39 Robert Conquest, *Sovyet Rusyada Tarım İşçilerinin Elli Yılı*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1971, s. 8-9; Lewin, a.g.e., s. 90; Chauvier, a.g.e., s. 119.

Ortaçağ'a dönölür" der.⁴⁰

Köylülere bu kadar yüklenilmesinin temel bir nedeni, kentlere kesintisiz gıda arzının garanti altına alınmasıdır. Bunun yanı sıra, tarımdan sanayiye kaynak aktarma ihtiyacı da ana motivasyonlardan birini oluşturmuştur. Tarımdan sanayiye (birkaç yolla) kaynak aktarılmıştır. En önemli mekanizmalardan biri, tarım ürünü fiyatlarının sanayi mallarına kıyasla daima düşük belirlenmesidir. Ayrıca, 1930'lu yıllarda tarımdan alınan vergiler de muazzam ölçüde artırılmıştır. 1928'de 73 milyon ton tahıl üretilip bunun 10.7 milyon tonu devlete verilmişken, 1938-40 yıllarında ortalama 77 milyon tonluk tahıl üretiminin 30 milyon tonunu devlet almıştır. Tarımın sanayiye bir diğer katkısı, sanayide kullanılan pamuk vb. tarımsal girdilerin ekiminin artmasıyla, bunların yurt dışından ithal edilmesinin önüne geçilmesidir. Nihayet, tarımda zorla kolektifleştirme ile, kent sanayilerinin gerek duyduğu işgücü de sağlanmıştır.⁴¹ Kentlerde işsizliğin neredeyse sıfırlandığı bir ortamda, kırlardan akan yeni işgücü sistemin genişleyebilmesi için uzun süre boyunca başlıca kaynak olmuştur.

Köylülüğün nüfus içindeki ağırlığı devam ettiği müddetçe, işçi devleti sınıf ilişkilerini hassas biçimde yürütmek durumundadır. Lenin, köylülükle politik ittifakın bozulmaması için daima özen göstermiştir. Fakat, aynı zamanda, rejime kırlardan bir tehdidin gelebileceği de kabul edilmiştir ("kulak tehlikesi"). Bu salt siyasal bir tehdit değildir. Köylerde piyasa ilişkilerinin gelişmesinin ekonominin altını oyaçağı düşünölmüştür. NEP bu nedenle açıkça geri bir adım olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, üretim araçlarının kamusal ve kolektif mülkiyeti devam ettikçe; büyük sanayi kuruluşları, bankalar, ulaştırma sistemi, dış ticaret vb. devlet tekelinde kalmaya devam ettikçe, işçi devletinin kırsal kesimde yeşerecek kapitalist üretim ilişkileriyle başa çıkamayacağını düşünmek gerçekçi bir tavır olmaz. Kolektifleştirme esas itibariyle doğru bir uygulamadır, bunun milyonlarca köylüyü yıllarca terör yöntemleriyle ezerek zor yoluyla yürütölmesi gerektiği fikri ise Marksizme yabancıdır.

Sınıf ilişkileri açısından, Sovyet sanayileşmesi köylülüğün (çarlık döneminden sonra) bir kez daha boyunduruk altına alınmasını ifade eder. Fakat, sanayileşmenin yalnızca köylülerin sağladığı kaynaklarla gerçekleştiği söylenemez. Örneğin, iç ticaret hadleri tarım ürünleri aleyhine olmakla birlikte, kır ile kent arasındaki ticaret hacmi düşük olduğu için, aslında bu yolla çok fazla kaynak aktarımı olmamıştır. Ayrıca, köylülük üzerindeki doğrudan ve dolaylı vergi yükü, 1928'de, 1913 yılına kıyasla daha düşüktür.⁴² Rus iktisatçı Barsov, Sovyet sanayileşmesinin maliyetini köylülüğün değil işçi sınıfının üstlendiğini öne sürer.⁴³ Bu görüş, olayın yalnızca "finansman" boyutunu dikkate aldığı için yanıltıcı olmakla birlikte, belirli bir haki-

40 Hanson, a.g.e., s. 59, 66; Conquest, a.g.e., s. 34, 116, 117.

41 Davies, a.g.e., s. 57.

42 Davies, a.g.e., s. 27.

43 Aktaran: Mark Harrison, "Survey: The Soviet Economy in the 1920s and 1930s", *Capital and Class*, cilt 2 no 2, 1978, s. 78-94.

kat payı içerir: köylülük kadar olmasa da, işçi sınıfı da epeyce hırpalanmıştır.

İşçi sınıfı üzerinde tahakküm

Kırlarda zorla kolektifleştirmeye paralel olarak, işçi sınıfı üzerindeki denetimin de sıkılaştırıldığını görüyoruz. Bürokrasinin işçiler üzerinde kurduğu tahakküm, bir işçi devleti için doğal olarak, sermayenin emek üzerindeki tahakkümünden farklıdır. Sovyetler Birliği deneyiminin ikili niteliği burada kendisini açık biçimde sergiler: bir yandan, işçi sınıfı muazzam kazanımlar elde etmiştir. İşsizlik sıfırlanmış, emek-gücünün meta karakterine son verme yolunda en önemli adım atılmıştır. Önce sekiz, sonra yedi saatlik işgünü ile, çalışma süresi önemli ölçüde kısalmıştır. Mühendis ve ustabaşı gibi unsurların işçiler üzerindeki otoritesi devrim öncesine kıyasla açıkça azalmıştır. Keza vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki ücret farkı da kapanmıştır. (Genel olarak, ücret eşitsizlikleri sonraki dönemlerde yükselecek, hatta 1950'lerde kapitalist ülkelerdeki duruma benzeyecektir.) Kadın işçilerin sayısı artmış, kentlerde kadınların yüzde 80'den fazlası istihdama katılmış, eşit işe eşit ücret gibi çok önemli bir kazanım elde edilmiştir.

Madalyonun diğer tarafında, 1920'lerin ortalarından itibaren, işçilerin fiilen grev haklarını yitirdikleri görülür. Sovyet iş kanununda grev hakkı şartlı olarak tanınmıştır ve sendikaların genel politikası da grev karşıtıdır.⁴⁴ Bunun maddi yansımaları son derece çabuk ortaya çıkmıştır. 1928-1940 arasında, tarım dışında çalışan ücretlilerin reel gelirleri kabaca yarıya düşmüştür. Bununla birlikte, işsizliğin sıfırlanması ve kadınların istihdama katılma oranının yükselmesi nedeniyle hanelerin gelir kaynaklarının artması bunu bir ölçüde telafi etmiştir.

Kırlardan kentlere akın eden yeni işçilerin karşılaştıkları en önemli sorunlardan biri barınma olacaktır. Hızlı işçileşme sonucunda, kentlerde kişi başına ortalama konut miktarı 1926 yılında 8.3 metrekare iken 1940'ta 6.7 metrekareye gerilemiştir. Bu miktar, 1960 yılı gibi geç bir tarihte bile ancak 6 metrekare civarında, 1913 yılı düzeyindedir. Sovyet kentlerinde konut sorunu, sürekli bir sıkıntı kaynağıdır.⁴⁵

İşletmelerde tek adam yönetimi, parça başına ücret, Stakhanov hareketi, şok alayları gibi yöntemlerle işçi sınıfı aşırı çalışmaya itilmiştir. Marx'ın, sermaye sistemine en uygun ücret biçimi olarak tanımladığı parça başına ücret, SSCB'de batıdan daha yaygındır ve örneğin 1931 yılında, kömür madenlerindeki işçilerin yüzde 80'i bu esasa göre çalışmıştır. 1932'de, tam da köylerde zorla kolektifleştirme kampanyasının en hızlı zamanlarında, 1922 tarihli iş yasasının hükümleri daha da sıkılaştırılmış ve emek karnesi sistemi getirilmiştir. En taş kalpli burjuvaları imrendirecek biçimde, bir işçi devletinde, tek bir gün devamsızlık eden işçi derhal işten çıkarılabilmektedir! Üstelik 1938'de disiplin cezaları daha da sert hale getirilmiştir. Stalin sonrasında bu katı yaklaşım epey azalacak, özellikle Brejnev döneminde çalışma

44 Dobb, a.g.e., s. 409, 410; Davies, a.g.e., s. 26, 46.

45 Chauvier, a.g.e., s. 37; Davies, a.g.e., s. 47.

ilişkileri ortamı nispeten rahatlayacaktır.⁴⁶

1930'ların başlarından itibaren kentlerde işsizlik oranı pratik olarak sıfırlanmıştır. Bu durum işçilere belirli bir hareket alanı sağlamıştır, örneğin iş değiştirmek çok yaygındır. İşçiler kolektif olarak güç kaybetmiş olsalar da, çıkarlarını bireysel olarak koruyabilmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, çalışma koşulları nispeten düzelmiş ve işgünü yedi saate inmiştir. Ayrıca, kapitalist dünyaya kıyasla, Sovyetler Birliği'nde işyeri içinde çalışma temposu genellikle düşüktür ve emek gücü kıtlığı nedeniyle işletmeler olabildiğince çok sayıda işçi istihdam etmek isterler. Aslında SSCB'deki birçok işletmede, uzun süreli rahat dönemleri, plan hedeflerine ulaşmak için kısa süre çok sıkı çalışılan evrelerin (**sturmovşçına**) izlediği, öngörülebilir bir iş temposu yaygındır.

İşçi sınıfı üzerindeki tahakkümden bahsederken atlanmaması gereken bir konu da, Sovyetler Birliği üzerine burjuva literatürde sıklıkla vurgulanan, hatta uzun uzun işlenen, buna karşılık sosyalist yazında genellikle sessizce geçirilen, zorla çalıştırmadır. Geniş Sovyet coğrafyasının uzak köşelerinde ve Sibiry'a da madenler, fabrikalar, demiryolları esasen zorla çalıştırılan işçiler tarafından inşa edilmiştir. Stalin öldüğü sıralarda hapishanelerde, kamplarda, çalışma kolonilerinde ve özel yerleşimlerde 5.5 milyon insanın bulunması, Sovyet sanayileşmesinde bu pratiğin ulaştığı boyutlara dair bir fikir verecektir.⁴⁷

İşçi devletinin, daha doğrusu bürokrasinin, işçi sınıfını boyunduruk altına aldığı söylemek bir tutarsızlık değildir. Boyunduruğun kökeni iç savaşa, hatta daha da öncesine uzanır. Örneğin, Ekim devriminin hemen ardından, fabrika komiteleri İşçi Denetimi Konseyi'ne, tüm ekonomik kurumlar Yüksek Ekonomi Konseyi'ne (Vesenka) bağlanmıştır.⁴⁸ Ocak 1918'de toplanan Birinci Tüm-Rusya Sendikalar Kongresi'nde ise, fabrika komiteleri sendikalara bağımlı kılınacaktır.⁴⁹ Böylece, işçi sınıfının kendi öz örgütleri giderek güç kaybetmiş ve nihayetinde silinmiştir. Gerek sovyetler gerekse işçi komiteleri, iç savaş esnasında giderek işlevsizleştirilen, daha sonra da bürokrasinin tamamen unutmayı tercih ettiği kurumlardır.

Aslında, devrim sürecinde, köylüler toprağa ve soyluların diğer mülklerine, işçilerse fabrikalara ve işletmelere el koyarak üretim araçlarının özel mülkiyetini pratikte geçersiz kılmış, olumsuzlamıştır. Bu eylemler Bolşevik Partisi tarafından da desteklenmiştir. Yeni hükümetin ilk icraatlarından biri olan 8 Kasım 1917 tarihli Toprak Kararnamesi ile toprak, işleyenlere bırakılmıştır. Bolşevik yaklaşıma aykırı olan bu karar, nüfusun yüzde 80'ini oluşturan köylülüğün beklentilerine uygundur. Bunun yanı sıra, kamulaştırılan işletmelerin çoğu bizzat işçi komiteleri tarafından devralınmış ve çalıştırılmaya başlanmıştır. 14 Kasım tarihli bir başka kararda işçi

46 Hanson, a.g.e., s. 18, 19; Dobb, a.g.e., s. 419; Lewin, a.g.e., s. 221-223.

47 Davies, a.g.e., s. 50, 68; Lewin, a.g.e., s. 153-159.

48 Maurice Brinton, *Bolşevikler ve İşçi Denetimi*, çev: Necmi Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1990, s. 54, 55.

49 Carmen Siriani, *İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi: Sovyet Deneyimi*, çev: Kumru Başoğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1990, s. 178, 181; ayrıca, Dobb, a.g.e., s. 87-91.

komitelerine bir dizi yetki tanınmıştır.⁵⁰ Yeni iktidar, kısa bir süre sonra, bu tarz “sendikalist” eğilimleri karşısına alacaktır.

Dağınık enerjileri tek bir hedefe yöneltmeyi başarıp bu sayede tarihin en büyük devrimini gerçekleştiren Lenin’in önderliğindeki Bolşevik Partisi, yeni üretim ilişkilerini inşa ederken işçi demokrasisini kısmen mecburiyet nedeniyle, kısmen de denetimi elden kaçırmamak için, ikinci plana koymuş, ihmal etmiştir. Stalinist bürokrasi bunu fırsat bilip, mutlak bir kurala dönüştürecektir.⁵¹ Sovyetlerin, işçi komitelerinin vb. örgütlerin devrimci süreç içinde kendiliğinden ortaya çıkan organlar oldukları, olağan dönemlerden ziyade olağanüstü durumlara uygun düştükleri ile ri sürülebilir. Fakat, uzun vadede, bir işçi devleti sadece tepeden aşağı talimatlarla, “uzmanlar” tarafından yapılan ekonomik planlarla halkta heyecan yaratamaz. Sosyalist inşayı sahiplenmesi beklenen kitlelerin, onun oluşumuna bir yerinden katılmaları gerekir. Sovyetler Birliği’nde ise ortaya kaskatı bir bürokratik yapı çıkmıştır. Bu elbette kaçınılmaz bir sonuç değildi; fakat tarih, alternatiflere değil fiiliyata bakarak yoluna devam etmiştir.

Bürokratik egemenlik

Sovyetler Birliği’nin tüm tarihine damga vuran birinci temel sorun sanayileşme gereği, yani üretici güçleri hızla geliştirme sorunudur. Yeni toplum, 1920’lerden itibaren, bu sorunu çözmek üzere tepeden aşağı örgütlenmiş, hızla sanayileşen ülkede bürokratik bir egemenlik sistemi oluşmuştur. Bir başka deyişle, sanayileşme süreciyle birlikte bürokrasi sorunu da ortaya çıkmıştır.

Sanayileşme dediğimizde kuşkusuz önce üretici güçlerde bir sıçramayı anlıyoruz. Hızlı sanayileşmek, hem tüm potansiyel kaynakları mobilize etmek hem de bunun çoğunu sanayiye tahsis etmek demektir. Bunu sağlayacak üretim ilişkisi olarak planlama, aslında kapitalist geç sanayileşme örneklerinde de karşımıza çıkar. Sovyetler Birliği deneyiminde, planlamanın zorunlu olduğu belliyse de, nasıl bir planlama olacağı sorusunun yanıtı belli değildi. Bu yanıt el yordamı ile, deneme yanılma yöntemi ile bulunmuştur.

Liberal çevreler SSCB modelinin her düzeyde merkezileşme takıntısı ile karakterize olduğunu ileri sürerler. Fakat bu bir takıntı veya ideolojik saplantı değil, devrime giden yolda başarılı olan bir modelin doğal olarak diğer alanlara da yansıtılmasıdır. 1921 yılında iç savaşın sadece birinci safhası sona ermiştir. Gerek ülke içinde gerekse uluslararası düzlemde, mücadele daha farklı biçimlere bürünerek devam etmiştir. Dolayısıyla, sürekli olarak, sanki bir savaşta imiş gibi hareket edilmiştir. Böylece, sanayileşme savaşında da hiyerarşik bir yapılanma oluşturulmuş ve merkezileşen bir yaklaşım izlenmiştir. Üretim ilişkilerinin örgütlenişi üretici güç-

⁵⁰ Dobb, a.g.e., s. 81.

⁵¹ 1936 yılında Trotskiy “Sovyet demokrasisine geri dönüş talebi soyut ve ahlaki bir politik talep değildir. Bu, ülke için bir ölüm kalım sorunu haline gelmiştir” diye yazmaktaydı (*İhanete Uğrayan Devrim*, s. 380).

lerin hızlı gelişimini sağlamış, fakat aynı zamanda siyasal ve toplumsal iktidarın bürokrasinin elinde yoğunlaşmasını da getirmiştir. Bu anlamda bürokrasi, gecikmiş bir sanayileşme projesinde asimetrik üretim ilişkilerinin bir yansıması olarak ortaya çıkmış bir toplumsal faildir.

Dolayısıyla, bürokrasi sorunu “bürokratlaşma eğilimi” denilen şeyden farklıdır. Bürokrasi sorununun kırtasiyecilikle, işi savsaklamakla ilgisi yoktur. Bürokrasinin sayısal büyüklüğü de tali bir meseledir. Önemli olan, bürokrasinin karar verme süreçlerindeki belirleyici konumudur. Bir kapitalist ülkede bürokrasi, ne kadar geniş olursa olsun, karar alma ve uygulama gücüne sınırlı ölçüde sahiptir; bu güç daha ziyade kapitalistlerin elindedir. İşçi devletinde ise, sanayileşme sürecinde, bürokrasi gücü merkezileştiren toplumsal fail olarak ortaya çıkmıştır. Fakat, bir kez ortaya çıktıktan sonra, kendi çıkarlarını savunmak ve geliştirmek için her fırsatı değerlendirmiştir.

Trotsky, bir toplumda güçlü antagonizmaları yumuşatmak, düzenlemek gerektiği zaman bürokrasiye ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bu, genel anlamda tüm sınıflı toplumlar için geçerli bir önermedir. SSCB özelinde, Trotsky'e göre bürokratik iktidarın temeli tüketim maddelerinin yetersizliğinde ve bununla ortaya çıkan toplumsal gerilimlerde dir. Sanayileşme ihtiyacını doğuran toplumsal gerilik, aynı zamanda bir bürokrasiyi yaratmıştır. Süreç içinde, bir zamanların demokratik merkezîyetçiliği yerini bürokratik merkezîyetçiliğe bırakmıştır! Bürokrasinin toplumsal temeli ise nüfusun yüzde 10-15 arası bir kısmıdır.⁵²

Salt ekonomik açıdan bakıldığında, bürokrasi öncelikle işletme yöneticileri biçiminde karşımıza çıkar. 1939 sayımına göre SSCB'de, kabaca yarısı kırsal kesimde olmak üzere, yaklaşık iki milyon civarında (fabrika müdürleri, yardımcıları, kolkhoz başkanları vb.) yönetici bulunmaktadır.⁵³ Bunlardan beklenen, temel olarak, plan hedeflerine ulaşmalarıdır. Bu hedefler, Devlet Planlama Komisyonu ile yürütülen bir tür pazarlık sürecinde belirlenir ve bu iş bir kez tamamlandığında, üretimde kullanılacak girdiler (hammadde, toprak, işgücü, makineler vb.) işletme açısından bedava mallara dönüşür. Örneğin, toprağın bir maliyeti olmadığından, işletme yöneticileri için, arazi kullanımında tasarrufa gitmenin bir anlamı yoktur. Dolayısıyla, işletmeleri yönetenlerin girdilerden tasarruf etmek veya emek verimliliğini yükseltmek gibi bir kaygıları çoğunlukla hiç olmaz. Gelirlerinin yüzde 20 ile 40 arasındaki bir kısmını primlerden elde ettiklerinden, plan hedeflerini düşük belirlemek ve daha fazla kaynak tahsisatı elde etmek için mevcut üretim kapasitesini düşük göstermeye, plan bir kez tespit edildikten sonra da ne yapıp edip plan hedeflerine ulaşmaya çalışırlar. Böylece bir yanda fazla (atıl) kapasiteler, bir yanda da mal kıtlıkları vardır.⁵⁴ Kısacası, ekonomi bürokrasisinin en önemli kısmını oluş-

52 Trotsky, *İhanete Uğrayan Devrim*, s. 69, 133, 146, 190.

53 Lewin, a.g.e., s. 83.

54 Hanson, a.g.e., s. 19; Wilczynski, a.g.e., s. 33, 34, 37, 85, 235; Michael Lebowitz, *Reel Sosyalizmin Çelişkileri: Yöneten ve Yönetilen*, çev: Barış Baysal, Ankara: NotaBene Yayınları,

turan işletme yöneticilerinin çıkarları toplumsal çıkarlara üstün gelir. Daha doğrusu, ekonomik yapı böyle şekillenmiştir.

Özetle, güçlü bir toplumsal aktör olarak bürokrasinin ortaya çıkması ideolojik hataların ve bürokratlaşma eğilimlerinin değil, üretim ilişkilerinin örgütlenme biçiminin sonucu olmuştur. 1920'lerin başlarından itibaren bürokrasi sorunu parti içinde de yoğun olarak tartışılacak, ancak sonraki dönemlerde bizzat bürokrasi ipleri eline aldığından, doğal olarak gündemden düşecektir. Stalin sonrasında, zorlama yöntemlerinin yavaş yavaş rafa kaldırılmasıyla, dolayısıyla tasfiye korkusunun da artık etkisiz kalmasıyla, bürokrasinin kendi içindeki hiyerarşik yapı bir ölçüde gevşemiş, alt kademe bürokratların eli güçlenmiş, bürokratik pazarlık süreçleri her düzeyde geçerli olmaya başlamıştır.⁵⁵ Bazı araştırmacılar, sistemin yumuşamaya başlaması ile işletme yöneticilerinin yanı sıra doğrudan üreticilerin (işçilerin ve köylülerin) üzerindeki baskının da hafiflediğini, plan disiplininin kaybolduğunu, buna bağlı olarak da verimliliğin düştüğünü savunurlar.⁵⁶ Özellikle Brejnev döneminde, görevde çok uzun süre kalan işletme yöneticileri üstleriyle yakın bağlar kurmuş, çıktı hedeflerini düşük, girdi miktarını yüksek tutmanın yolları bulunmuş, böylece fazla çaba harcamadan da başarıya ulaşılır olmuştur! Yine de, Sovyetler Birliği'nin disiplinden uzaklaştığı için çöktüğüne dair fikirleri fazla abartmamakta yarar var, zira bu sözde “yumuşama”, hiçbir biçimde, üretimde tepeden aşağı yönelimin değiştiği anlamına gelmemiştir.

Yaygın (ekstansif) büyüme yolu

Sovyetler Birliği deneyiminde, hızlı sanayileşme gereği, diğer tüm toplumsal sonuçlarının yanı sıra bürokratik egemenliğe de yol açmış, bu iki temel sorun birbiriyle bağlantılı biçimde gelişmiştir. Sosyalist inşa bir gelişme-sanayileşme sorununa dönüştüğünde, Sovyet bürokrasisi doğmuştur. Bürokrasi de kendi meşru varlığının zemini olan sanayileşmeyi sahiplenmiştir. Böylece SSCB modeli bir süre için üretici güçlerin gelişimine büyük bir atılım sağlamıştır. Çünkü geri bir ülkede toplumsal kaynakları seferber etmek, edebilmek bile kısa sürede başarı getirir. Sorun sermaye yetersizliği veya başka bir şey değil, temelde kaynakları seferber edip sanayi sektörlerine kanalizetme sorunudur.⁵⁷

1965 yılı itibariyle, Sovyetler Birliği'nde sanayi üretimi 1928 yılına kıyasla on kattan fazla, belki de on dört kat artmıştır. SSCB'de batıdakinden farklı hesaplama yöntemleri kullanıldığı için, Sovyet ekonomisinin gerçek performansı literatürde sürekli bir tartışma konusudur. Nispeten gerçekçi tahminlere göre, 1928-1940 ara-

---

2014, s. 53, 56, 57.

55 1970 sayımına göre, mülki idarede toplam 13 milyon kadar çalışan varken, bunların dört milyon kadarı “şef” konumundadır. Lewin, a.g.e., s. 74, 430, 431; ayrıca bkz. Chauvier, a.g.e., s. 55.

56 Hanson, a.g.e., s. 7, 162; Mark Harrison, “Stabilni li komandniye sistemi? Paçemu paterpela krah sovetksaya ekonomika?”, 2001, <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharrison/public/kollaps2001.pdf>.

57 Dobb, a.g.e., s. 31.

sında SSCB'de milli gelir yılda ortalama yüzde 5-6, 1950'lerde ise yüzde 5-7.5 oranında artmıştır.⁵⁸ Daha somut olarak, 1928-1938 arasında üretim kapasitesi, demir-çelik sanayisinde dört kat, kömürde üç buçuk kat, petrolde üç kat, elektrikte yedi kat artmıştır. Aynı dönemde uçak, ağır kimya, plastik, suni kauçuk, alüminyum, bakır, nikel sanayileri kurulmuştur. SSCB traktör ve demiryolu alanında dünyada birinci, petrol, altın ve fosfatta ikincidir.⁵⁹ Tüm bunlar, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı sınavını geçmesini sağlayacak önemli gelişmelerdir.

Fakat, bu çarpıcı başarıların yaygın (ekstansif) bir büyüme stratejisi temelinde gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Geç sanayileşme deneyimlerinin çoğunda olduğu gibi Sovyetler Birliği'nde de sınai büyüme başlarda yaygın biçimde sağlanmıştı. Bir başka deyişle, üretim miktarı, kullanılan girdilerin miktarının sürekli olarak artmasıyla yükselmiştir. Buna karşılık yoğun (entansif) büyüme, girdilerin artmasından ziyade verimlilik artışlarıyla karakterize olur.⁶⁰ Aynı miktar girdiyle daha fazla üretim yapılır. Geri bir ülkede yaygın büyüme kısa vadede önemli bir sıçrama sağlar, büyük ve gözle görülür başarılar elde edilir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı başarısı ve bunun ardından Sovyet modelinin Doğu Avrupa'ya genişleyebilmesi bunun bir sonucudur.

Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'nda 25 milyondan fazla insan kaybetmiştir. 1941 Haziran ayında 197 milyon olan SSCB nüfusu, 1945 sonunda ancak 171 milyondur. Genel olarak, iki dünya savaşını kapsayan otuz yılda Sovyet toplumunun (hem ölümlerden hem de doğum açığından ileri gelen) insan kaybı, 74 milyonun üzerindedir.⁶¹ Neredeyse bugünkü Türkiye nüfusu kadar insan, bir kuşak içinde yok olmuştur! Bunun yanı sıra, yeni oluşan Sovyet sanayisinin de önemli bir bölümü ikinci savaşta tahrip olmuştur. Almanya'nın işgal ettiği topraklarda Sovyet sınai kapasitesinin yaklaşık üçte biri, kömür üretiminin üçte ikisi, demir üretiminin yüzde 60'ı, çelik üretiminin yarısı, tahıl üretiminin beşte ikisi, şeker üretiminin neredeyse tamamı, hayvan stoğunun beşte ikisi, toplam silah kapasitesinin yarısı bulunmaktaydı. 1941-42 yıllarında, acil bir operasyonla önemli fabrikaların ve personelin bir kısmı doğuya taşındı, ama tüm sınai kapasitenin beşte biri geride kaldı veya kasıtlı olarak havaya uçuruldu. İşgal altındaki bölgelerde, resmi tahminle 98 bin kolkhoz, 1876 sovkhoz, 2890 Makine-Traktör İstasyonu düşman tarafından kısmen veya tamamen imha edilmişti.⁶² Bununla birlikte, tüm zorluklara rağmen, SSCB bu sınavdan başarıyla çıkabilmiştir.

Ekim devriminin ardından Avrupa'nın emperyalist ülkeleri SSCB etrafında bir güvenlik kuşağı oluşturmaya çalışmışlardı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise, bu kez SSCB, Avrupa ile kendisi arasında bir tampon bölge oluşturmuştur. Yeni ül-

58 Davies, a.g.e., s. 38, 42.

59 Dobb, a.g.e., s. 176.

60 J. Wilczynski, *Socialist Economic Development and Reforms*, Londra: The Macmillan Press, 1972, 2. Bölüm; Hanson, a.g.e., s. 49.

61 Chauvier, a.g.e., s. 21; Nove, a.g.e., s. 291.

62 Dobb, a.g.e., s. 292; Davies, a.g.e., s. 59, 60, 63; Conquest, a.g.e., s. 58.

kelere Sovyet modeli ihraç edilmiş, her ülkede merkezi planlama sistemi getirilmiş ve milli gelirin yüzde 95 civarında bir bölümü “sosyalist sektör”de üretilmeye başlanmıştır. Yine, ortak ekonomik ve siyasal örgütlenmeler de oluşturulmuştur. 1960’ların sonlarında, diğer COMECON ülkelerinin hammadde alımlarının yüzde 55’ini; ham petrol, demir cevheri, kok kömürü, alüminyum gibi kritik hammadde-lerinse yüzde 80-100 arası kısmını Sovyetler Birliği karşılamaktaydı. SSCB, ayrıca, bu ülkelerin ihracatlarının üçte ikisinin yöneldiği adrestir.⁶³ Fakat hiçbir zaman tek bir ekonomik plan etrafında birleşme olmamıştır. Bir başka deyişle, Sovyetler Birliği’nin “sistemik” genişlemesi yekpâre bir ekonomik coğrafyanın oluşturulmasını beraberinde getirmemiştir. Sovyet etki alanından erken dönemde çıkan Yugoslavya ve Arnavutluk ile Çin bir yana bırakılırsa, diğer sekiz ülkenin topluca dünya sanayi üretiminin yaklaşık üçte birini sağlıyor olmaları, ortaya çıkan (ve kaçan) fırsatın büyüklüğünü de göstermektedir.

Ekonomik açıdan, yaygın büyümenin iki ana boyutu vardır: üretim araçları kitlesinin (makinelerin, girdilerin, tarım arazilerinin vb.) büyümesi ve bu araçları kullanacak işçilerin sayısının artması. Savaş sonrası dönemde, yıkılan fabrikaların yeniden devreye girmesiyle ve başta Almanya olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinden savaş tazminatı olarak sökülüp Sovyet topraklarına taşınan sanayi tesisleriyle, Sovyetler Birliği’nin sınai kapasitesi artmıştır. Üretim araçlarındaki gelişmenin bir diğer kaynağı, tarım arazilerinin genişlemesidir. SSCB’de tarıma elverişli alan aslında oransal olarak fazla değildir. Bu nedenle, var olanın tamamını kullanmak gerekmiştir. Hruşçov’un en önemli projelerinden biri olan Bakır Topraklar Projesi, mevcut arazilerin dörtte birine yakın yeni tarım sahasının açılmasıyla, tarımda yaygın büyümenin bir on yıl kadar daha devam etmesini sağlamıştır. Tahıl üretimi 1950 yılında 81 milyon tondan 1960’ta 126 milyon tona yükselmiş, artışın dörtte üçü yeni topraklardan elde edilmiştir.⁶⁴ Bu aynı zamanda, halkın yaşam standardının da 1920’lerden bu yana ilk kez yükselmesini getirmiştir. Genel olarak Stalin sonrası dönem, hem tarıma hem de ana tüketim sektörlerine nispeten daha fazla önem verilen, 1946-47 açlığından sonra kitlesel ölümlerin artık tarihe karıştığı bir görece refah aşamasıdır.

Yaygın büyümede üretim araçları kitlesinin artışına eşlik eden bir diğer unsur, işçileşmenin artarak devam etmesi ve sisteme sürekli olarak yeni emek gücünün dahil olmasıdır. Sovyetler Birliği’nde vasıflı emek daima kıt, vasıfsız emek ise nispeten bol olmuştur. Üretim hacmini sürekli artırma gereği, emek verimliliğinin yüksek olmadığı koşullarda, çok fazla miktarda emek kullanımı sonucunu doğurmuştur. Buna bağlı olarak da üretim, işgücü girdisi arttığı müddetçe artmıştır. Girdi maliyetinin sorun olmadığı bir ortamda, işletmeler bol bol vasıfsız emek kullanımına yönelmiştir. Böylece, ağır sanayiye verilen öncelikle birlikte düşünüldüğünde tuhaf bir durum ortaya çıkmıştır. Ralph W. Davies’in deyişiyle, sermaye-yoğun

63 Wilczynski, a.g.e., s. 97.

64 Davies, a.g.e., s. 69-70; Hanson, a.g.e., s. 54-56; Lewin, a.g.e., s. 270; Conquest, a.g.e., s. 70.

teknolojiler emek-yoğun biçimde kullanılır olmuştur.⁶⁵

Yaygın büyümenin tıkanması ve çözüm arayışları

Her şey gibi, yaygın büyümenin de bir sınırı vardır. O sınıra ulaşıldığında bilinen yöntemler artık işlememeye, alternatifler aranmaya başlanır. Sovyetler Birliği, bu sınıra 1960'ların ortalarında ulaşmıştır. Bu dönemde ekonomide durgunluk eğilimleri baş gösterdiğinde, özellikle tarımda düşük verimlilik ve genel teknolojik dinamizm eksikliği iki önemli problem olarak görülmüştür.⁶⁶

Salt milli gelirin yıllık ortalama büyüme oranlarına baktığımızda, karşımıza giderek azalan bir grafik çıkar. SSCB milli geliri, 1946-50 arasında yılda yüzde 9'a yakın oranda artarken, 1950-70 döneminde bu kabaca yüzde 5 civarına gerilemiştir. 1970'lerin ilk yarısında yüzde 3'ün, ikinci yarısında yüzde 2'nin altına inilmiştir. Yıllık ortalama büyüme oranı 1980'lerin ilk yarısında yüzde 1.7, çöküş dönemi olan 1986-1991 arasında ise **eksi** yüzde 2.1'dir.⁶⁷

SSCB milli gelirinin bu daimi gerilemesini çöküşün nedeni olarak göstermek yanıltıcı olacaktır. Aslında, ekonomik büyüme ile birlikte zamanla büyüme oranlarının azalmaya başlaması çok şaşırtıcı bir durum değildir. Daha ziyade, bu düşüşün bir noktada tutulamamış olması ilginçtir. Farklı bir ekonomik stratejiye geçilerek gerileme neden önlenmemiştir?

Marx, bir toplumun önüne ancak çözebileceği sorunları koyduğunu söyler. Buna, her toplumun, çözebileceği sorunları kendi önüne **çözebileceği biçimde** koyduğu eklenebilir.

Sanayileşme sürecinde, en azından kapitalist örneklerde, yaygın büyümenin sınırlarına ulaşıldığında yoğun (entansif) bir modele geçilmesi gerektiği ileri sürülür. Şimdi artık sistem fiziki açıdan genişleyerek, girdi miktarını artırarak değil, verimliliği artırarak büyümeye devam edebilir. Trotskiy'in 1930'larda emek verimliliği üzerine bu kadar çok vurgu yapması nedensiz değildir. Örneğin, SSCB buğday üretiminde dünyada ön sıralarda olmasına rağmen, bu alanda verimliliği ABD'dekinden dokuz kat düşüktür. Genel itibariyle, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde SSCB'nin yanı sıra Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan'ın da emek verimliliği düzeyleri 1970'lerin başlarına kadar ABD'ye yakınsamış, daha sonra ise eğilim tersine dönmüş ve fark açılmıştır.⁶⁸

Üretim ilişkilerinin örgütlenişi, SSCB'de yoğun büyüme yolunu tıkamıştır. Verimliliği artırmanın yani aynı miktar girdiyle daha fazla çıktı elde etmenin Sovyet sisteminde bir rasyonalitesi yoktur.

Sovyet ekonomisi 1930-1965 arası kuruluş döneminde yaygın büyüme gerçekleştirmiştir. 1965-1990 arası duraklama ve nihayetinde yıkılış döneminde ise, tüm

65 Davies, a.g.e., s. 43; Wilczynski, a.g.e., s. 28.

66 Wilczynski, a.g.e., s. 38; Hanson, a.g.e., s. 214, 215.

67 Hanson, a.g.e., s. 5.

68 Chauvier, a.g.e., s. 27; Hanson, a.g.e., s. 246.

denemelere rağmen, yoğun bir modele geçilememiştir. Bu çeyrek yüzyıl, sorunları çözümede başarısızlıkların ortaya çıktığı bir dönemdir. 1970'lerin ortaları kadar erken bir tarihte, 1920'lerden sonra ilk kez, Sovyet milli geliri ABD'dekinden bile daha yavaş artar olmuştur.⁶⁹

Hruşçov dönemi ile Brejnev döneminin başlarında birçok liberalizasyon denemesinin yapıldığı görülmektedir. 1954-1956 yıllarında bir "desantralizasyon" reformuna, ardından, 1957'de ekonomi yönetiminin bölgesel bazda yeniden örgütlenmesine girişilir. 1958 yılında ise makine-traktör istasyonlarındaki üretim araçlarının kolkhozlara satılması denenir. Temelde liberal karakter taşımasına rağmen "komünist" uygulamalar olarak sunulan tüm bu reform çabaları başarısız olmuştur. Aslında, Sovyet ekonomisinin uzun dönem performansı, reform çabalarından hemen hiç etkilenmemiştir.⁷⁰

Brejnev döneminin hemen başında, 1965 yılında hem SSCB'de hem diğer Doğu Bloku ülkelerinde kapsamlı liberal reformlar yapılmıştır. Bu reformlarda yoğun büyümeye yatkın bir ortam hazırlamak amaçlanmış, desantralizasyon, ekonomik ilişkilerin ticarileşmesi, kâr motifi ve uzmanlaşma gibi neo-klasik temalar vurgulanmıştır. "Reform"ların, liberal yaklaşıma uygun olarak, eşitlik-karşıtı bir ruhla hazırlandığını belirtmek gerekir. Gelgelelim 1970 yılı itibariyle bunlar da tamamen işlemez hale gelmiştir.⁷¹

"Uzmanlar" tarafından hazırlanan bu "reformlar" acaba neden işe yaramamıştır? Bir örnek, bunun nedenini açıklığa kavuşturacaktır. Reformlarla birlikte, sanayide etkinlik kriteri olarak "kâr" kabul edilmiştir. Zira kâr, birçok farklı değişkeni bünyesinde barındıran "sentetik" bir kriterdir. Fakat, ne yazık ki kârlılığın ölçmenin tek bir yöntemi yoktur ve hangi yöntem uygulanırsa uygulansın, işletmeler kârlılıklarını yüksek gösterecek yolları bulmakta sıkıntı çekmemiştir.⁷²

Buradan açık bir sonuç çıkar: Sovyetler Birliği'ndeki ekonomik sistemi temelinden yıkmadan "daha fazla piyasa" katmak olanaklı değildir, zira bürokratik egemenlik sisteminin iç mantığı bunu reddeder. Diğer taraftan, gerçek bir işçi demokrasisi içeren farklı tipte bir üretim örgütlenmesi de düşünülemez kılınmıştır. Böylece Sovyetler Birliği, sosyalist inşaya devam edemediği, fakat ekonomik bünyesine denetimli biçimde piyasaları katarak kapitalizme "yumuşak geçiş" de yapmadığı bir konumda kilitlemiştir.⁷³

69 Davies, a.g.e., s. 79.

70 Conquest, a.g.e., s. 75, 76; Davies, a.g.e., s. 77, 78; Hanson, a.g.e., s. 58, 59.

71 Nove, a.g.e., s. 383, 384; Wilczynski, a.g.e., s. 40, 49-53; Hanson, a.g.e., s. 103-105.

72 Wilczynski, a.g.e., s. 41, 101.

73 1979 yılında, Doğu Avrupalı iki muhalif düşünür, Ferenc Fehér ve Ágnes Heller, Sovyetler Birliği'nin yoğun ekonomi modeline geçmesinin de, kendi içinden çökmesinin de olanaksız olduğunu düşünüyorlardı. Yazarlara göre, Sovyet liderleri hayal görüyor, "Rus süngülerine ve KGB'nin her tarafta cirit atan muhbirlerine dayanarak Amerikan ekonomisinin verimliliğine ulaşmaya" çalışıyorlardı. *Doğu Avrupa Devrimleri*, çev: Tarık Demirkan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 21, 24, 25.

Bu noktada, alternatiflerin neden daima piyasa yönünde öne sürüldüğünü sormak gerekir. Bunu burjuva ideolojisinin etkisine bağlamak kolaydır ve doğrudur, ama yetersizdir. Soru, burjuva ideolojisinin nasıl bu kadar etkili olabildiğidir. Sovyet eliti neden “komünizme inancını” yitirmiştir?

Alec Nove, Sovyet ekonomi kurmaylarının akıl yürütme biçimini şu şekilde özetliyor (kendisi de aynı şekilde düşünüyor): plan ile piyasa birbirine karşıt olduğuna göre, planlamanın artık işlemediği bir ortamda mecburen piyasaya yönelmek gerekir. Hatta, diyalektik düşünmeye yatkın bazı yetkililer bir adım daha atarak, plan ile piyasanın “diyalektik birliği”nden söz ederler! Böylece, reform çabaları daima “daha fazla piyasa” yönünde olmuştur.⁷⁴

Sovyet iktisatçıları giderek artan oranda burjuva iktisadına, neo-klasik iktisada yönelmiştir. 1970'lerde iktisatla ilgili herhangi bir Sovyet enstitüsünü ziyaret eden birisi, Samuelson'un son derece popüler olduğunu görebilirdi. “Birkaç Reel Sosyalizm ülkesinde tercih edilen iktisat kitapları Paul Samuelson'un *Economics* eseri ile Milton Friedman ve takipçilerinin eserleriydi. Asıl ironi ise Budapeşte'deki Karl Marx İktisat Üniversitesi'nde Samuelson'un kitaplarının okutuluyor olmasıydı.”⁷⁵ Peki, batı bilimine bu düşkünlük nereden kaynaklanmıştır? Aslında 1930'lu yıllarda bile Oskar Lange gibi önemli sosyalist iktisatçılar neo-klasik teknikleri tercih etmişlerdir. Bunun nedeni, ölçmede ve dolayısıyla iki farklı sistemi karşılaştırmada sağladığı (gerçek veya öyle sanılan) kolaylıklardır. Neo-klasik iktisada hiç yüz vermeyen Paul Baran ve Paul Sweezy de 1950'li ve 60'lı yıllarda iki sistemi (kapitalizmi ve “sosyalizmi”) kıyaslamaya çalışmışlardır. Bu ise ancak üretici güçlerin nicel açıdan karşılaştırılması ile olabilir. Çünkü sorun daima, baştan beri, üretici güçler (sanayileşme) temelinde tanımlanmıştır.

Sosyalist inşanın bir kalkınma projesine dönüşmesinin sonuçları burada daha açık görülüyor. Referans daima üretici güçler olmuştur. Kapitalist dünya ile karşılaştırmalar hep ekonomik-nicel veya (bunun bir yansıması olarak) askeri kriterler üzerinden yapılmıştır. Bu nedenle özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Sovyetler Birliği açısından bir ideolojik boşluk ve hedefsizlik ortaya çıkmıştır. Sorun yöneticilerin çapsızlığı değildir. Hruşçov'un “ABD'yi kısa süre sonra yakalamış olacağız,” veya “Sizi gömeceğiz!” gibi çıkışları; SSCB'nin 1980 yılında komünizme erişmiş olacağını iddia etmesi; en ileri kapitalist ülke ile ekonomik rekabete girişmesi, ideolojik açıdan kesinlikle yanlıştır, ama Sovyet modelinin kaçınılmaz sonucudur. Uzay yarışı, silahlanma yarışı vs. Sovyetler Birliği'nde yaşayanlar için somut birer hedef olarak bir süre gerçekten de büyük bir anlam taşımıştır.

1970'lerin başlarına kadar olan dönemde, iki kutuplu dünyada SSCB'nin aslında ekonomik olanaklarının ötesinde bir konuma ulaştığı söylenebilir. Bu hormonlu büyümenin sırrı yaygın büyüme modelidir.

Sovyetler Birliği, ABD'nin kabaca yarısı büyüklüğünde bir milli gelire sahip

74 Nove, a.g.e., s. 397; Wilczynski, a.g.e., s. 56-60.

75 Lebowitz, a.g.e., s. 156 d.n.; ayrıca Hanson, a.g.e., s. 97, d.n.

olmasına rağmen, askeri açıdan rekabet edebilmek için çok daha yüksek oranda silah harcaması gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. 1970'lerin başlarına gelindiğinde, tam da dünya kapitalizmi uzun bir genişleme evresinden sonra yeniden büyük bir krize girerken, bu kez Sovyetler Birliği de krize yuvarlanmıştır. Sovyet ekonomisinin yaygın büyüme yolu belirgin biçimde soluğunu tüketmiştir. Göreli gerileme, hem halkın hem de bürokrasinin sisteme güvenini sarsmıştır. 1981-82 yıllarında, Brejnev döneminin sonlarında, Sovyet yöneticilerinin etkili bir halk isyanına yönelik ciddi endişeler taşıdığı bilinmektedir.⁷⁶ Emperyalist kampın 1970'lerin sonlarından itibaren, bir yandan emeğe karşı neoliberal saldırıyı başlatırken bir yandan da SSCB'ye karşı silahlanma yarışını hızlandırması ve iki kamp arasındaki askeri eşitliği sona erdirmesi, kuşkusuz ki benzer gözlemlere dayanmıştır.⁷⁷

Öykünün bundan sonrası aslında çok fazla açıklama gerektirmiyor. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde Sovyetler Birliği hem siyasal hem ideolojik hem de ekonomik açıdan sıfırı tüketmiş durumdaydı. Bir an için herkeste Garbaçov'un reformları ile sistemin daha da güçlü biçimde yoluna devam edeceği izlenimi uyandı. Fakat içinden çürümüş bir ağaç nasıl devrilirse, Sovyetler Birliği de aynı şekilde çöküverdi.

İçten çürümenin en açık belirtilerinden biri, 1988 yılında "kooperatif" adı altında düpedüz kapitalist işletmelerin kurulmasına kapı açıldığında, hiçbir itirazın duyulmamasıdır. İktisatçı Philip Hanson şu acı cümleleri yazmıştır:

Eğer Marksist-Leninist doktrinin nüfusun herhangi bir büyük kısmı için veya herhangi bir önemli elit grup için bir önemi olsaydı, kooperatifler hakkındaki yasa büyük bir tepki yarattı. Yaratmadı. Görünüşler korunmuştu. "Kooperatif" kelimesi kulağa bulanık biçimde de olsa sosyalistçe geliyordu. Lenin kooperatiflerden sıcak sözlerle bahsetmişti. Böylece terim, yeni özel firmaları gizlemek üzere kullanıldı. Her şey yolundaydı.⁷⁸

Yeri gelmişken, SSCB modelinde "özel" küçük meta üretiminin aslında dışlanmadığını da hatırlatmakta yarar var. Kentlerde karaborsa, illegal ikincil piyasalar, ev hizmetleri gibi biçimlerde oluşan ve gelişen "gölge ekonomi"ye pek dokunulmamıştır. 1930'larda, kolkhoz üyesi köylülerin kendi topraklarında yetiştirdikleri ürünleri piyasaya çıkarmalarına da izin verilmiştir. Böylece hem kentlerde hem de kırlarda, tüketim malları ile hizmetlerin bir kısmını küçük üreticilerin karşılamasına

76 Hanson, a.g.e., 135, 151; Lewin, a.g.e., 403.

77 Georg Fülberth, *Büyük Deneme: Komünist Hareketin ve Sosyalist Devletlerin Tarihi*, çev: Mehmet Okyayuz, Ankara: Doruk Yayınları, 1999, s. 224, 225.

78 Hanson, a.g.e., s. 204. Kooperatifler Birliği başkan yardımcısı Artem Tasarov, 1990 Eylül ayında, devlet özel mülkiyeti yasallaştırırsa ne olacağı sorusuna şu yanıtı veriyor: "Hiçbir şey. Basitçe kamuflejimizi çıkaracağız ve şeyleri adlarıyla çağıracağız [...] Benim kooperatifim, özel sermayeli bir şirket olacaktır." Aktaran: David Mandel, "The Struggle for Power in the Soviet Economy", *Socialist Register*, 1991, s. 124, d.n.

göz yumulmuştur. Bu piyasalar, Sovyet halkının temel tüketim ihtiyaçlarının sağlanmasında daima önem taşımıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin çoğunda, kolkhoz üyesi köylüler, özel bahçelerinde ürettikleriyle hem kendi tükettikleri besinin ciddi bir kısmını karşılamış, hem de kolkhoz pazarlarında satış yaparak gelir elde etmiştir. 1970'lerde ve 80'lerde (legal, yarı-legal veya illegal) özel sektörün, SSCB milli gelirinin onda birini ürettiği tahmin edilmektedir. Bir başka tahmine göre ise 1980'lerin sonlarında çalışan nüfusun beşte birinden fazlası (30 milyon kişi) gölge ekonomide faaliyet göstermiştir. Araba tamiri, inşaat-bakım işleri gibi bazı hizmet kollarında "sektörün" yarıya yakını gölge ekonomi biçimindedir.⁷⁹ Alttan alta hep var olan ve zamanla kalıcılık kazanan piyasa ilişkileri, 1980'lerin reformları ile patlamalı bir gelişim sergileyecektir. Çözülüş döneminde, "kooperatif" adı altında kentlerde birçok özel işletme kurulacaktır.

Enternasyonalist çözüm

Sovyetler Birliği deneyiminde üretim ilişkilerinin örgütlenişinin bazı temel sorunlar içerdiği açıktır. Sosyalist insanın kapitalizme özgü görevlerle önemli ölçüde çakışması ilk yapısal sorunu ortaya çıkarmıştır. Bu aynı zamanda bürokrasinin doğuşunun da nedenidir. Bürokratik egemenlik bir süre yaygın büyüme sağlayarak bir başarı öyküsü yaratabilmiş, fakat bu yol tıkanığı zaman, mevcut üretim ilişkileri artık bir engele dönüşmüştür.

Üretim ilişkilerinin bir engele dönüşmesi özellikle emek verimliliği ile, bir başka deyişle yaygın büyümeden yoğun büyümeye geçişle ilgilidir. Sosyalist bir gazeteciye göre, bir Sovyet işletmesinde batılı muadiline kıyasla 2-3 kat fazla işçi çalışırdı; ama sanayide yüzde 25, makine sektöründe yüzde 45 işçi açığı yaşıyordu. SSCB çelik, metal, traktör, buğday, biçer-döver, ayakkabı üretiminde dünyada birinciydi; ama her malın eksikliği çekiliyordu! Yıllık tahıl üretiminin yüzde 20'si, sebze-meyvenin yüzde 60-70'i, etin yüzde 10-15'i bozulup çürüyordu. Yasal çalışma süresi 7 saat, fiili çalışma süresi 4.5 saatti, ama fazla mesai de çok yaygındı.⁸⁰

Bu nesnel sorunlar salt Sovyetler Birliği'ne özgü değildir elbette. Sosyalist inşa sürecine daha sonra dahil olan Doğu Avrupa ülkeleri, Çin ve Küba da benzer so-

79 Hanson, a.g.e., s. 13; Lewin, a.g.e., s. 453; "Hizmetler özel sektörü duruma göre 17 ile 30 milyon arasında devlet memuru çalıştırmaktadır; gerçekten de otomobil tamiratının % 60'ını, ayakkabıcılığın % 50'sini, kırsal kesim hizmetlerinin % 80'ini karşılamaktadır", Chauvier, a.g.e., s. 45. Tarımda, özel bahçeler "1966'da bütün ülkede patates üretiminin % 63'ünü, sebze üretiminin % 41'ini, meyva ve dutgillerin % 54'ünü, et üretiminin % 40'ını, süt üretiminin % 39'unu, yumurta üretiminin % 67'sini ve yün üretiminin % 20'sini sağlamışlardır ... ekili alan toplamının ancak % 3 kadarını kapladıkları halde toplam tarımsal ürünlerinin yaklaşık olarak 1/3'ünü ve hayvansal üretimin de % 40 kadarını sağladıkları görülmektedir (...) Bahçelerden sağlanan üretimin çoğu pazarlanmayıp köylülerce tüketilmektedir ... Kolkhoz çiftçilerinin tükettikleri patatesin, sebzelerin, sütün, etin ve yumurtaların nerdeyse % 75-100 kadarı kendi bahçelerinden sağlanmaktadır (...) Bahçeler aynı zamanda Kolkhoz çiftçilerine, kolektif çiftlikteki emeklerinin karşılığı kadar gelir sağlamaktadır", Conquest, a.g.e., s. 149, 150.

80 Chauvier, a.g.e., s. 181, 182.

runlarla karşılaşmıştır. Belki bir tek Çekoslovakya ve Doğu Almanya haricinde, “sosyalist blok” aslında kapitalist sanayileşme sürecinden geçmemiş ülkelerden oluşmuştur. Dolayısıyla hepsinde de sanayileşme bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Bu nesnel sorun ancak enternasyonalist bir perspektifle, ortak planlarla aşılabildi. Fakat kapitalist dünyanın ulaştığı bütünleşme derecesine Sovyet sistemi asla ulaşamamıştır. Bir plan etrafında birleşilmemiş, ayrı ülkeler varlıklarını sürdürdükleri gibi, aralarındaki ekonomik ilişkiler de olması gerekenin daima altında seyretmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle de 1970’lerden itibaren, kapitalizmin üretici güçleri uluslararası ölçekte hızlı bir gelişime kavuşurken, Sovyet sistemi böyle bir olanaktan mahrum kalmıştır. Bilişim vb. teknolojilerdeki gerilemenin nedeni de büyük ölçüde budur. Ulusal ölçekte örgütlenmiş üretim ilişkileri, belirli bir aşamada, üretici güçlerin gelişimini sınırlamaya başlamıştır.

COMECON ülkelerinin kendi aralarındaki ticarete de dünya fiyatlarını kullanmaları, üzücü ama bürokratik ulusal egemenlik sistemleri ortamında kaçınılmaz bir durumdur. 1958 tarihli Bükreş Anlaşması ile, Doğu Bloku ülkeleri arasındaki ticarete, başlıca kapitalist piyasalarda seçilmiş bir dönem için geçerli olan fiyatların baz alınmasına karar verilmiştir. Dahası, 1965 sonrasındaki birkaç yılda, Yugoslavya’nın ardından Çekoslovakya, Macaristan, Bulgaristan, Doğu Almanya ve Polonya’da, ülke içi fiyatları da dünya fiyatlarına bağlamak için adımlar atılmıştır. Doğu Avrupalı iktisatçıların, “sosyalizm dünyaya egemen olduğunda, en azından bir kapitalist ülkeyi dışarıda bırakmak gerekecek!” biçiminde espriler yapmaları, sosyalist düşüncenin ve pratiğin içine yuvarlandığı çıkmazı gösteriyor.⁸¹

Enternasyonalist perspektif, kapitalizmden miras kalan ulusal yapılanmalar sınırının aşılmasını sağlayabilecek yegâne yol gibi görünüyor. Sadece ortak ekonomik planlar geliştirmek değil, giderek tek bir siyasal bütün halinde birleşmek de gerekirdi. Fakat, bürokratik egemenlik sistemi tarafından tıkanan bu yol, bir süre sonra hatırlanmaz olmuştur.⁸² Bu bağlamda Çin-Sovyet kopuşu, ulusal çerçevelerle sınırlı farklı sanayileşme projelerinin bir yol ayrımına geldiğinin ifadesidir.

Yaygın büyüme ile geçen on yıllardan sonra, üretim ilişkilerinin yoğun büyüme sağlayacak biçimde yeniden örgütlenmesi aslında işin en zor kısmıdır. Dolayısıyla, SSCB’nin denizi geçip çayda boğulduğu, esas meseleyi hallettikten sonra daha kolay aşamalarda tökezlediği söylenemez. Çünkü geri bir ülkede “kalkınma” başlarda zaten hızlı ilerler. Bu, gelişmenin “kolay” aşamasıdır. Esas zor olan bundan sonrası, kalkınmanın ileri safhalarına geçiştir. Sovyet modeli de bu ikinci evrede tıkanmıştır. Zira üretim ilişkilerinin örgütlenişi ve bu örgütlenişin ortaya çıkardığı toplumsal özne olarak bürokrasi, yoğun büyümeyi sağlayabilecek niteliklere sahip değildir. SSCB’de askeri alandaki teknolojik gelişkinlikle diğer tüm alanlardaki ge-

81 Hanson, a.g.e., s. 121, 156; Wilczynski, a.g.e., s. 83, 93, 94.

82 “Ernst Fischer otobiyografisinde şunları anlatıyor: 1940’ta Hotel Lux’ta (Komintern otelinde) Ulbricht’in başkanlığındaki Alman komünistleri coşkuyla “Paris’i aldık!” diye bağırıyorlardı. Çok geçmeden bu tür tepkiler Doğu Avrupa’da ‘sosyalist yurtseverliğin’ kabul görür parçası haline gelecekti”, Fehér, Heller, a.g.e., s. 17 d.n.

rilik arasındaki zıtlık çarpıcıdır. Bununla birlikte, 1970'lerin sonlarında ABD ile askeri denklik de sona ermiştir. Reagan döneminde ABD, Sovyetler Birliği'ne açıkça üstünlük kurmuştur.

Sovyetler Birliği, Batı ile (başta ABD ile) askeri açıdan rekabet edebilir gibi görüldüğü müddetçe ayakta kalmıştır. Bunun maliyeti büyük olmuş, SSCB çok daha küçük bir ekonomiye sahip olmasına rağmen nükleer ve diğer silahlarda ABD'yi yakalamaya çalışmıştır. Dolayısıyla, kaynaklarının daha büyük bölümünü silahlanmaya harcamıştır. Bu alanda havlu attığında ise çökmüştür. Tüm Sovyet liderleri Batı'ya güvensizliği esas almışken, güveni esas alan Garbaçov'un (ve onun yanı sıra SSCB'nin) sonu ise felaketli olmuştur.⁸³

Sonuç

Ataerkil evlenmenin kaldırılması; cinsel, ulusal, ırksal ayrımlara son verilmesi; gebeliği önleme ve kürtaj hakkı; halkların kendi kaderlerini tayin hakkı; inançları gereği askerlik yapmama; sekiz saatlik işgünü; okullara girişin demokratikleştirilmesi; karma eğitime geçilmesi; hapishanelerin ve psikiyatri kurumlarının eğitim açısından öz-yönetimi; yerleşim yerlerinde tarımsal çalışmada özgür kömünler; okuma yazma öğretimiyle *kültür devrimi*; tiyatro, şiir, kamunun ayağına getirilen plastik sanatlar, mimaride ilerici hareketler vb.; bütün bunlar çok büyük coşkusu ve ütopyasıyla ve aynı zamanda Rus köylüsünün gerçeklerinden şaşırıcı biçimde uzak olmasıyla, gerçek bir devrimi gösterirler.⁸⁴

İşsizliğin sıfırlanması, açlığın ve yoksulluğun tarihe gömülmesi, eğitimde olağanüstü ileri bir düzeye ulaşılp, belki de dünyanın en entelektüel halkının yaratılması, SSCB deneyiminin inkâr edilemez kazanımlarıdır. Batı propagandasının öne sürdüğünün aksine, Sovyet işçisinin ve köylüsünün düşük bir refah standardına sahip olduğu da söylenemez. Aksine, bu açıdan SSCB, gelişmekte olan ülkeler bir yana, birçok gelişmiş kapitalist ülkeyi bile kısıktırarak geliştirmeler sağlamıştır. Kentte yaşayan bir ailenin ev kirasına ve su, gaz, elektrik, telefon gibi ihtiyaçlara ödediği miktar, ortalama gelirinin yüzde 3-5 arası bir kısmıdır. Günümüz Türkiye'si ile kıyaslandığında, sadece bu bile muazzam bir gelişmeye işaret eder.

Genel itibarıyla, Stalin sonrası dönemde Sovyet halklarının refah seviyesi ve tüketim düzeyleri artmıştır. SSCB'de ana gıda kalemleri (ekmek, patates, votka) da ima boldur, diğer gıda maddeleri ise kıttır. Birçok besin maddesinin fiyatı, 1950'lerin başlarından 1980'lerin sonuna kadar, yaklaşık 40 yıl değişmemiştir.⁸⁵

Sosyalist inşanın bir gelişme-sanayileşme süreci biçiminde kavranması, belki bir yanıyla kaçınılmazdır, ama aynı zamanda sorunlar yaratmıştır. Üretici güçleri hızla geliştirmeye koyulan bürokratik sanayileşme modelinde, çevre ve insan kay-

83 Hanson, a.g.e., s. 31, 34.

84 Chauvier, a.g.e., s. 25.

85 Hanson, a.g.e., s. 53; Chauvier, a.g.e., s. 37.

nakları dikkate alınmamıştır. Yanlış istihdam çok yaygındır, işten memnuniyetsizlik yüksektir. İşçilerin örtülü direnişi, işten kaytarma ve alkolizm gibi biçimlere bürünmüştür. Köylülerin örtülü direnişi ise doğrudan doğruya düşük üretimde kendisini ortaya koymuştur. Bu direniş biçimleri işçi denetimi geliştirilerek, siyasal katılım sağlanarak, halkın sahipleneceği somut demokratik projelerle aşılabilirdi. Ama bu durumda bürokrasinin egemenliği sürdürülemezdi.

Sovyet sisteminin (Doğu Avrupa dahil) çöküşü, İkinci Dünya Savaşı sonrasında hız kazanan, kapitalist üretimin tüm dünya ölçeğine yayılması sürecinin doruk noktasıdır. O günden bu yana tüm dünyada kapitalist üretim ilişkileri hâkim duruma gelmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde bir avuç kapitalist emperyalist ülke vardı ve dünyanın geri kalanı bu sisteme dolaşım ilişkileri üzerinden entegre olmuştu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise -1980'lere kadar en azından- kapitalist üretimin alanı genişlemişti, fakat aynı zamanda kapitalist olmayan geniş bir coğrafya vardı. Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve (aslında bundan bağımsız düşünülmemesi gereken) Çin'in (daha önceden başlamış olan) rota değiştirmesiyle, kapitalist üretim tarihte ilk kez tüm dünyada hâkim hale geldi.

Bugün kapitalizmin fethedebileceği yeni bir coğrafya kalmamıştır. Bu ilk elde, şimdiden sonra gerçekleşecek sosyalist inşa deneyimlerinde kapitalizme özgü görevlerle sosyalizme özgü görevlerin SSCB örneğindeki gibi iç içe geçmeyeceği anlamına geliyor. Bu çok önemli bir avantajdır ve bundan sonraki sosyalist inşa girişimlerine ileri bir noktadan başlanacak demektir. Sovyetler Birliği deneyiminin bazı olumsuz yapısal sorunları, örneğin bürokrasi sorunu, daha kolay üstesinden gelinbilir bir nitelik arz edecektir diye umut edebiliriz.

Sosyalizmin kurulması basitçe bir politik devrim değil, bir uygarlık dönüşümü, bir çağ değişimidir. Bir üretim tarzından diğerine geçiştir. Kolay, kestirme yolları yoktur. Amaç dünyayı değiştirmekse, bunda öncelik bir zamanlar (1960'larda ve 70'lerde) düşünüldüğü gibi çevre ülkelerde değil merkezdedir. Merkez ülkeleri kazanamayan bir devrimin işi uzun vadede daima zor olacaktır. Sabırla çalışmak, geçmişten dersler çıkarmak, enternasyonalist çizgiden ödün vermemek dışında, hiçbir hazır formül yoktur.